

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LX

2008

WARSZAWA 2008 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LX

Redaguje zespół / Editorial staff:

mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska,
mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska, mgr Andrzej Jacek Tomaszewski,
mgr Katarzyna Watemborska, doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka,
Jacek Andrzejowski, Katarzyna Czarnecka, Ulla Lund Hansen, Henriette Lyngstrøm, Tomasz Samojlik

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: malowany pucharek szklany
z Zaborowa, pow. warszawski zachodni. Rys. P. Holub

Cover picture: enamel-painted glass beaker
from Zaborów, distr. Warszawa Zachód. Drawn by P. Holub

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2008

© Autorzy, 2008

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 831 32 21–25/110 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: <http://www.pma.pl/wydawnictwa>
Price list, list of PMA publications and contents of PMA periodicals: <http://www.pma.pl/wydawnictwa>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25/141,152; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LX

SPIS TREŚCI

Contents

Wojciech Brzeziński, Dzień dzisiejszy i perspektywy Państwowego Muzeum Archeologicznego Present and Future Perspectives of the State Archeological Museum	3
ROZPRAWY	
Maria Krąkowska, Spuścizna Erazma Majewskiego w Pracowni Dokumentacji Naukowej Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. W 150. rocznicę urodzin Erazma Majewskiego (1858–1922) The Legacy of Erazm Majewski (1858–1922) in the Documentations Department of the State Archaeological Museum in Warsaw. On His 150 th Birthday Anniversary	9
Marek Florek, Cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na Wyżynie sandomierskiej. Historia i stan badań Cemeteries of the Funnel Beaker Culture (TRB) in Sandomierz Upland. History and State of Research	97
MISCELLANEA	
Dorota Słowińska, Katarzyna Dejrowska, Ulla Lund Hansen, A Roman Painted Glass Beaker from a Przeworsk Culture Cemetery at Zaborów, Western Mazowsze Malowany puchar szklany z cmentarzyska kultury przeworskiej w Zaborowie na zachodnim Mazowszu	125
Jacek Andrzejowski, Andrzej Przychodni, <i>Terra sigillata</i> z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na zachodnim Podlasiu <i>Terra Sigillata</i> from a Wielbark Culture Cemetery at Jartypory, Western Podlasie Region	161
Adam Cieśliński, Dariusz Wyczółkowski, Zapinka gąsienicowata z Tumian, pow. olsztyński. Problem zaniku kultury wielbarskiej nad Łyną A Caterpillar Brooch from Tumiany, distr. Olsztyn. The Decline of the Wielbark Culture on the Łyna River	179
Henriette Lyngstrøm, Technologia produkcji żelaza i wyrób noży żelaznych na terenie Danii od 500 r. przed Chr. do 1000 r. po Chr. Iron Technology and Iron Knives Found in Denmark, 500 BC – AD 1000	189
MATERIAŁY	
Adam Kulesza, Ceramiczne materiały neolityczne ze stanowiska IA w Strzyżowie, pow. hrubieszowski A Neolithic Ceramic Assemblage from Strzyżów, site IA, distr. Hrubieszów	197
Mirosława Andrzejowska, Stanowisko ze schyłku epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza w Dziecinowie, pow. otwocki Late Bronze and Early Iron Age Site at Dziecinów, distr. Otwock	225
Łukasz Maurycy Stanaśzek, Analiza antropologiczna materiału kostnego z cmentarzyska w Dziecinowie, pow. otwocki Anthropological Analysis of Bone from the Cemetery at Dziecinów, distr. Otwock	321

Tomasz P u r o w s k i, Wyniki badań wykopaliskowych osady obronnej w Tarławkach, pow. węgorszewski A Fortified Settlement of West Balt Barrow Culture from the Early Iron Age at Tarławki, distr. Węgorzewo	335
Dariusz K r a s n o d ę b s k i, Marek D u l i n i c z, Tomasz S a m o j l i k, Hanna O l c z a k, Bogumiła J ę d r z e j e w s k a, Cmentarzysko ciałopalne kultury wielbarskiej w uroczysku Wielka Kletna (Białowieski Park Narodowy, woj. podlaskie) A Cremation Cemetery of the Wielbark Culture in Kletna Range (Białowieża National Park, Podlasie Province)	361
OD REDAKCJI	
Zasady opracowania tekstów do publikacji w „Wiadomościach Archeologicznych”	377
WYKAZ SKRÓTÓW	381

MAREK FLOREK

CMENTARZYSKA KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH NA WYŻYNIE SANDOMIERSKIEJ. HISTORIA I STAN BADAŃ

CEMETERIES OF THE FUNNEL BEAKER CULTURE IN SANDOMIERZ UPLAND.
HISTORY AND STATE OF RESEARCH

Badania archeologiczne prowadzone w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat na obszarze Wyżyny Sandomierskiej, stanowiącej jedno z głównych centrów osadniczych w obrębie grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych (KPL), doprowadziły do ujawnienia i przynajmniej częściowego rozpoznania licznej grupy cmentarzysk tej kultury, w tym również o charakterze megalitycznym, które wcześniej z tych terenów były prawie nieznanne (Tab. 1). Ten przyrost informacji, chyba nawet nie do końca uświadamiany przez badaczy zajmujących się problematyką neolitu, nie zaowocował dotychczas żadnym opracowaniem o charakterze syntetycznym bądź przynajmniej zbierającym wiedzę o cmentarzyskach KPL na tym terenie. Prezentowany artykuł ten brak ma częściowo przynajmniej wypełnić. Jego podstawowym celem jest przedstawienie stanu rozpoznania cmentarzysk KPL na Wyżynie Sandomierskiej przede wszystkim pod kątem ich układów przestrzennych, rodzajów grobów i grobowców oraz stosowanego obrządku pogrzebowego. Zrezygnowano natomiast z prób wyjaśnienia ich genezy, w tym pojawienia się także tutaj tak specyficznego zjawiska jak wielkie grobowce trapezowate, ustalenia chronologii oraz interpretacji społeczno-gospodarczej i ideologiczno-symbolicznej cmentarzysk. Podjęcie tej problematyki, ku czemu, jak się wydaje, istnieją już pewne przesłanki, wymagałoby

jednak odrębnych studiów, terytorialnie wykraczających poza granice Polski.

Historia badań

Pomijając słabo udokumentowane i niepewne znaleziska przypadkowe jeszcze sprzed II wojny światowej bądź bezpośrednio po niej z Sandomierza, Goźlic i Kunowa (por. R. Jakimowicz 1920, s. 220; K. Jażdżewski 1936, s. 448; J. Gąsowski 1969, s. 341), pierwszy grób KPL na Wyżynie Sandomierskiej odkryty został w roku 1957 przez Aleksandra Gardawskiego w Mierzanowicach na stan. 5¹ (A. Gardawski, J. Miśkiewicz 1959, s. 325), badanym następnie w latach 1960–1962 przez Leokadię Wrotek. Pomimo kilku lat badań i rozpoznania dość znacznej powierzchni stanowiska natrafiono tu tylko na 3 groby KPL: dwa z nieregularnymi konstrukcjami kamiennymi w postaci bruków na dnie jam grobowych bądź je nakrywających, jeden zaś w formie skrzyni z płyt kamiennych (L. Wrotek 1962). W 1958 roku, w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w rejonie wsi Gorzyczany k. Sandomierza, zlokalizowany został duży kopiec ziemny z konstrukcjami kamiennymi wewnątrz, uznany wówczas za obiekt z wczesnego okresu epoki brązu (Z. Podkowińska 1959, s. 20–21), najprawdopodobniej jednak – o czym dalej – będący nasypem ziemnym grobowca megalitycznego KPL. W 1959 roku Zygmunt Krzak, wery-

¹ To wielokulturowe stanowisko, odkryte jeszcze przed II wojną światową, zostało oznaczone jako Mierzanowice, stan. 4, tak też określają je prowadzący na nim badania w 1957 roku A. Gardawski

i J. Miśkiewicz; określenie „Mierzanowice stan. 5” wprowadziła dla badanej przez siebie jego części L. Wrotek (por. L. Wrotek 1962, s. 63, przyp. 2).

Lp.	Stanowisko	Rodzaj badań	Rodzaj cmentarzyska	Liczba zbadanych grobowców	Liczba zbadanych grobów	Orientacja grobów	Orientacja głowy zmarłego	Liczba grobów z wyposażeniem	Literatura
1.	Broniszowice, pow. Ostrowiec Świętokrzyski, stan. V	W	M	1*	3	E-W	W	1	J. Bąbel 1998; J. T. Bąbel 2006
2.	Czyżów Szlachecki, pow. Sandomierz, stan. 13	W	M	1	1	NW-SE	NW, SE	0	
3.	Dacharzew, pow. Sandomierz, stan. 1	W	N	-	6	E-W	W	0	M. Florek 1994; 2006a
4.	Dąbie, pow. Sandomierz, stan. 6	P	O	0	0	-	-	0	B. Bargieł i in. 2000
5.	Dwikozy, pow. Sandomierz, stan. 3	L	N?	-	0	0	-	1	E. i S. Tabaczyński 1973
6.	Garbacz-Skała, pow. Ostrowiec Świętokrzyski, stan. I	P	M	0	0	-	-	-	J. Bąbel 1975; 1998
7.	Gorzyczany, pow. Sandomierz, stan. 4	P, L	M	0	0	-	-	-	Z. Podkowińska 1959; M. Florek 1994
8.	Gorzyczany, pow. Sandomierz, stan. 7	W	G	-	1	NNW-SSE	SE	1	M. Florek 2006a; 2006b
9.	Goźlice, pow. Sandomierz, stan. 2	L	?	-	0	-	-	-	
10.	Góry Wysokie, pow. Sandomierz, stan. 1	W	N	-	3	E-W	W, E		E. i S. Tabaczyński 1973
11.	Kamień Łukawski, pow. Sandomierz, stan. 1	W	G	-	1	SW-NE	SW	0	E. Kempisty 1965
12.	Kichary Nowe, pow. Sandomierz, stan. 2	W	N	-	6	E-W	W	2	H. Duday, H. Kowalewska 2003
13.	Kichary Stare, pow. Sandomierz, stan. 1	L	N	-	?	?	?	1	E. i S. Tabaczyński 1973
14.	Komorna, pow. Sandomierz, stan. 22	P	?	-	-	-	-	-	
15.	Koprzywnica, pow. Sandomierz, stan. 110	L, P	O	-	-	-	-	-	
16.	Kunów, pow. Ostrowiec Świętokrzyski, stan. 1	L, P	M	1**	1?	E-W?	?		J. Bąbel 1998
17.	Malice, pow. Sandomierz, stan. 2	L	O	-	-	-	-	-	
18.	Malice Kościelne, pow. Opatów, stan. 1	W	M	2	33	E-W, N-S	W, E, N, S	4	B. Bargieł, M. Florek 2006a
19.	Mierzanowice, pow. Opatów, stan. 5	W	N	-	3	NW-SE	NW	1	L. Wrotek 1962
20.	Mydlów, pow. Opatów, stan. 58	P	M?	?	-	-	-	-	
21.	Nasławice, pow. Sandomierz, stan. 50	P	M?	?	-	-	-	-	
22.	Pawłów, pow. Sandomierz, stan. 3	W	M	3	32	E-W, N-S	W, E, N, S	6	B. Bargieł, M. Florek 2006b
23.	Pawłów, pow. Sandomierz, stan. 10	L	M	1?	1	E-W	W	1	

Lp.	Stanowisko	Rodzaj badań	Rodzaj cmentarzyska	Liczba zbadanych grobowców	Liczba zbadanych grobów	Orientacja grobów	Orientacja głowy zmarłego	Liczba grobów z wyposażeniem	Literatura
24.	Prusy, pow. Opatów, stan. 36	P	M	?	-	-	-	-	
25.	Prusy, pow. Opatów, stan. 44	P	M	?	-	-	-	-	
26.	Sandomierz, pow. Sandomierz stan. 45	P, L	O	-	-	-	-	1?	K. Jażdżewski 1936
27.	Sandomierz, pow. Sandomierz, stan. 105	P, L	M?	?	-	-	-	1?	S. Tabaczyński, A. Buko 1981
28.	Stodoły Kolonia, pow. Opatów, stan. 35	P	M?	?	-	-	-	-	
29.	Stryczowice, pow. Ostrowiec Świętokrzyski, stan. VII	W	M	2	10***	NW-SE, E-W, N-S	W, N, NW	3	B. Matraszek, S. Sałaciński 2006
30.	Studzianki, pow. Opatów, stan. 7	P	M?	?	-	-	-	-	
31.	Święcica, pow. Sandomierz, stan. 1	W	M	?	3	E-W	W		M. Florek, M. Szeliga 2006
32.	Świrna, pow. Ostrowiec Świętokrzyski, stan. 1	P	M	?	-	-	-	-	J. Bąbel 1998
33.	Wlonice, pow. Opatów, stan. 43	L	O	-	-	-	-	1	
34.	Włostów, pow. Opatów, stan. 1	L	O	1?	-	E-W	W?		
35.	Wojciechowice, pow. Opatów, stan. 1	W	N	-	4	E-W	E	1	J. Bąbel 2000
36.	Zagrody, pow. Sandomierz, stan. 13	P	?	-	-	-	-	-	
37.	Zawichost-Podgórze, pow. Sandomierz, stan. 1	W	G	-	1	?	?		B. Balcer 1967
38.	Złota, pow. Sandomierz, stan. 6	W	M?	1?	-	-	-	-	M. Florek, A. Zakościelna 2006

Tab. 1. Cmentarzyska i groby KPL na Wyżynie Sandomierskiej. W – badania wykopaliskowe; P – badania powierzchniowe; L – odkrycie przypadkowe; M – cmentarzysko megalityczne; M? – cmentarzysko megalityczne przypuszczalne; N – cmentarzysko niemegalityczne; O – grób bądź cmentarzysko nieokreślonego charakteru; G – pochówek w jamie gospodarczej; * na tym samym stanowisku znajduje się drugi, nieprzebadany grobowiec; ** w pobliżu miał się znajdować drugi, obecnie nieistniejący już grobowiec;

*** wg stanu badań z 2003 roku

Table 1. TRB cemeteries and graves from Sandomierz Upland. W – archaeological excavations; P – archaeological fieldwalking; L – stray finds; M – megalithic cemetery; M? – supposed megalithic cemetery; N – non-megalithic cemetery; O – grave or cemetery, indefinite; G – burial in a storage pit; * there is another tomb at the same site, yet unexcavated; ** there was another tomb around, at present non-existent; *** acc. to researches from 2003

fikując znany od końca XIX wieku kopiec w Kunowie², z którego kilka lat wcześniej wydobyto przypadkowo kości osobnika dorosłego i dziecka, dokonał obserwacji wskazujących na możliwość łączenia go z KPL i uznania

za grobowiec megalityczny tej kultury, co znalazło później również potwierdzenie w wynikach badań powierzchniowych prowadzonych w latach 70. XX wieku przez Jerzego T. Bąbla (Z. Krzak 1961, s. 40; 1964, s. 138–139;

² W Kunowie miały znajdować się dwa kopce, jednak już w początkach lat 60. XX wieku udało się zlokalizować tylko jeden, drugi prawdopodobnie

został całkiem zniszczony (por. J. Krzak 1961, s. 40; J. Gąsowski 1969, s. 341).

J. Bąbel 1998, s. 17). Również Z. Krzak, w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w 1960 roku w Wojciechowicach na stan. I natrafił m.in. na skupiska kamieni wapiennych, które wstępnie zinterpretował jako cmentarzysko KPL, być może o charakterze megalitycznym (Z. Krzak 1962, s. 48). Prowadzone w tym miejscu w latach 1972–1975 przez Jacka Miśkiewicza, Krzysztofa Kowalskiego i J. T. Bąbla badania wykopaliskowe częściowo potwierdziły te przypuszczenia: odkryto 4 groby KPL, w tym dwa z konstrukcjami kamiennymi, dwa zaś były ich pozbawione (J. Bąbel 2000). Jeszcze pod koniec lat 60. XX wieku, w trakcie wykonywania zdjęć lotniczych obiektów archeologicznych w okolicach Sandomierza odkryty został trapezowaty grobowiec megalityczny na gruntach wsi Złota (J. Gąsowski 1985, s. 100). Nie podjęto jednak wówczas żadnych prób weryfikacji dokonanych z powietrza obserwacji. Kolejne cmentarzyska KPL zlokalizowali w 1971 roku Eleonora i Stanisław Tabaczyńscy w Górach Wysokich, Dwikozach i Kicharach Starych nad dolną Opatówką we wschodniej części Wyżyny Sandomierskiej. Ograniczone badania wykopaliskowe przeprowadzono tylko w Górach Wysokich, gdzie odkryto 3 groby w formie regularnych skrzyń kamiennych, natomiast w pozostałych miejscowościach uzyskano tylko informacje o zniszczonych obiektach, z niektórych odzyskując jedynie ich wyposażenie (E. i S. Tabaczyńscy 1973). W dwa lata później, w 1973 roku w Sandomierzu, między obwodnicą miejską a ulicą Spacerową odkryto znacznie zniszczone rozległe cmentarzysko KPL z grobami o konstrukcjach kamiennych. Nie podjęto jednak na stanowisku żadnych badań, ograniczając się do zadokumentowania jednego z uszkodzonych grobów i zebrania z jego sąsiedztwa fragmentów ceramiki i wyrobów krzemiennych (S. Tabaczyński, A. Buko 1981, s. 39). Również na początku lat 70. XX wieku w trakcie badań powierzchniowych J. T. Bąbel odkrył kopce w Stryczowicach, Broniszowicach, Garbaczu-Skale i Świrnej, na północno-zachodnim krańcu Wyżyny Sandomierskiej, określone początkowo jako kurhany pradziejowe o nieokreślonej chronologii, a które – jak wykazały późniejsze badania wykopaliskowe i weryfikacyjne – okazały się nakrywać obiekty grobowe KPL (J. Bąbel 1976, s. 568–569; 1998, s. 12–21). Prawdopodobnie na grób KPL z kamiennym brukiem na dnie natrafiono w roku 1981 podczas prac budowlanych we Włostowie. Niestety obiekt został całkowicie zniszczony przez przypadkowych odkrywców; jego wygląd udało się ustalić na podstawie dokonanych przez nich opisów³.

Wyraźny przyrost liczby znanych cmentarzysk KPL na lessach sandomiersko-opatowskich przyniosły jednak dopiero prowadzone od początku lat 80. XX wieku sys-

tematyczne badania powierzchniowe w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. W ich trakcie odkryte zostały cmentarzyska w Dacharzowie, Kicharach Nowych, Komornej, Mydlowie, Nasławicach, Pawłowie, Prusach, Stodolach Kolonii, Studziankach, Zagrodach i Malicach Kościelnych; te ostatnie, jak się później okazało, związane ze znanym z tej miejscowości, a uważanym za wczesnośredniowieczny kurhan, kopcem ziemnym. Natomiast w wyniku zgłoszeń przypadkowych odkryć zlokalizowane zostały kolejne dwa, nieznanie wcześniej cmentarzyska KPL z grobami z konstrukcjami kamiennymi: w roku 1997 w Koprzywnicy, zaś w roku 1999 w Dąbiu k. Zawichostu (B. Bargieł *et alii* 2000). Na części z odkrytych w trakcie AZP stanowisk podjęte zostały następnie badania wykopaliskowe.

Od 1987 roku badane jest przez Hannę Kowalewską-Marszałek wielokulturowe cmentarzysko w Kicharach Nowych, stan. 2. Dotychczas odkryto tu 6 grobów jednostkowych KPL, mających formę regularnych skrzyń kamiennych, w których zmarli chowani byli w drewnianych trumnach. Według autorki badań jest możliwe, że 5 z przebadanych grobów znajdowało się wewnątrz jednego dużego założenia grobowego – określanego jako paramegalityczne – o wymiarach ok. 19×4,5–5 m, nakrytego nasypem ziemnym, bądź też nasyp nakrywał szósty, najbardziej bogato wyposażony grób, zaś pozostałe, młodsze od niego, usytuowano w obrębie powstałego przy wybieraniu ziemi obniżenia (H. Duday, H. Kowalewska-Marszałek 2003; H. Kowalewska-Marszałek, H. Duday, M. Piżuk 2006).

W latach 1992–1994 rozpoznano sondażowo część cmentarzyska w Dacharzowie, odkrywając 7 grobów KPL, z których w pełni przebadano 6 (M. Florek 1994, 2006a). Z wyjątkiem jednego, posiadającego jedynie rodzaj szczątkowej nakrywy kamiennej, wszystkie miały formę prostokątnych skrzyń z płyt piaskowca.

W ciągu dwu sezonów, w 1992 i 1995 roku, J. T. Bąbel przebadał jeden ze zniszczonych, odkrytych przez siebie kilka lat wcześniej kopców w Broniszowicach (kopiec A na stan. V), odsłaniając wschodnią część trapezowatej budowli grobowej KPL o konstrukcji kamienno-drewniano-ziemnej, z co najmniej 3 grobami wewnątrz (J. Bąbel 1998, s. 20–25).

W latach 1996–1998 przebadane zostało, jak się wydaje, po raz pierwszy w całości, cmentarzysko KPL w Malicach Kościelnych, w skład którego wchodziły obok grobów jednostkowych z konstrukcjami kamiennymi w formie skrzyń, obstaw bądź bruków, dwa długie trapezowate grobowce typu megalitycznego (M. Florek, J. Libera 1997; B. Bargieł, M. Florek, J. Libera 1998; 1999; B. Bargieł, M. Florek 2006a).

W 1997 roku Sławomir Sałaciński i Barbara Matraszek rozpoczęli, trwające do 2004 roku, badania w Stryczowicach na stan. VII, gdzie pod zniszczonym nasypem

³ Odkrycie zostało zadokumentowane przez Marka Floraka i Halinę Taras, por. notatka w teczce „Włostów”, w archiwum Delegatury Urzędu Ochrony Zabytków w Sandomierzu.

ziemnym odkryto, podobnie jak w Malicach, trapezowate grobowce z konstrukcjami megalitycznymi oraz sąsiadujące z nimi cmentarzysko płaskie z grobami w obstawach kamiennych (B. Matraszek 2001; B. Matraszek, S. Sałaciński 2006).

W latach 1999–2004 badane było cmentarzysko na stan. 3 w Pawłowie k. Zawichostu, z różnorodnymi rodzajami konstrukcji grobowych i formami pochówków. Odkryto tu m.in. pozostałości naziemnej, długiej na prawie 30 m budowli słupowej z grobami wewnątrz, niewielki czworokątny budynek słupowy będący prawdopodobnie, wraz z sąsiadującymi z nim grobami oraz półksiężycowatym rowem, częścią kolejnej dużej budowli grobowej, trapezowaty grobowiec długości ponad 50 m, z pomieszczeniem nakrytym dachem wspartym na słupach w części wschodniej oraz szereg grobów pojedynczych i zbiorowych (B. Bargieł, M. Florek 2000; 2003; 2005; 2006b). Przy okazji tych badań w tej samej miejscowości zlokalizowano kolejne cmentarzysko KPL (Pawłów, stan. 10), na którym kilka lat wcześniej przypadkowo odkryty został grób wyposażony we flaszkę z kryzą. W roku 2005, podczas prac ziemnych prowadzonych kilkadziesiąt metrów od miejsca tamtego odkrycia, natrafiono na kolejny grób oraz prawdopodobnie fragment kamiennej obstawy typu megalitycznego⁴. Również w 2005 roku, w Czyżowie Szlacheckim, ok. 3 km w linii prostej od wspomnianych cmentarzysk w Pawłowie, zadokumentowany został fragment dużej konstrukcji kamiennej typu megalitycznego oraz związany z nią grób w formie prostokątnej jamy zasypanej kamieniami i ziemią, świadczącej niewątpliwie o istnieniu tu kolejnego cmentarzyska⁵.

Nieco wcześniej, bo w latach 2002–2004, przy okazji badań ratowniczych wielokulturowego stanowiska nr 6 w Złotej k. Sandomierza (por. M. Florek, A. Zakościelna 2006), rozpoznano za pomocą sondażu i wierceń część znajdującego się tam dużego kopca ziemnego (tzw. kopca Kwaczała). Uzyskane w ten sposób informacje wskazują, że kopiec nakrywał dużą, prostokątną w planie, jamę wypełnioną kamieniami mogącą być grobem centralnym (głównym) nierozpoznanego bliżej grobowca typu megalitycznego KPL, przy czym prawdopodobnie byłby to ten sam grobowiec, który w końcu lat 60. ubiegłego wieku, został na gruntach wsi Złota zaobserwowany przez J. Gąssowskiego podczas wykonywania zdjęć lotniczych.

⁴ Obiekt został zadokumentowany przez M. Florka, por. notatka w teczce „Pawłów stan. 10” w archiwum Delegatury Urzędu Ochrony Zabytków w Sandomierzu.

⁵ Odkrycie zostało zadokumentowane przez Waldemara Urbaniaka z Muzeum Okręgowego w Sandomierzu, który również przeprowadził na stanowisku ograniczone przestrzennie badania ratownicze; dokumentacja z tych badań znajduje się w Delegaturze Urzędu Ochrony Zabytków w Sandomierzu.

⁶ Za przekazanie informacji o tym odkryciu, jak również o wspomnianym

Konstrukcje kamienne typu megalitycznego wraz z towarzyszącymi im grobami KPL odkryto również w 2005 roku w trakcie badań ratowniczych tzw. kopca I w Święcicy (M. Florek, M. Szeliga 2006). Natomiast w roku 2006 uzyskano informację o przypadkowym odkryciu, w miejscowości Wlonice, grobu KPL wyposażonego m.in. w amforę oraz narzędzia krzemienne. Niestety grób uległ całkowitemu zniszczeniu, zaś z wyposażenia zachowała się jedynie wspomniana amfora⁶.

Na koniec należy wspomnieć, że na Wyżynie Sandomierskiej, poza grobami na cmentarzyskach odkryto również 3 pochówki KPL w jamach odpadkowych w obrębie osad tej kultury: w Kamieniu Łukawskim (E. Kempisty 1965), Zawichoście-Podgórzu (B. Balcer 1967) oraz w Gorzyczanach (M. Florek 2006a; 2006b)⁷.

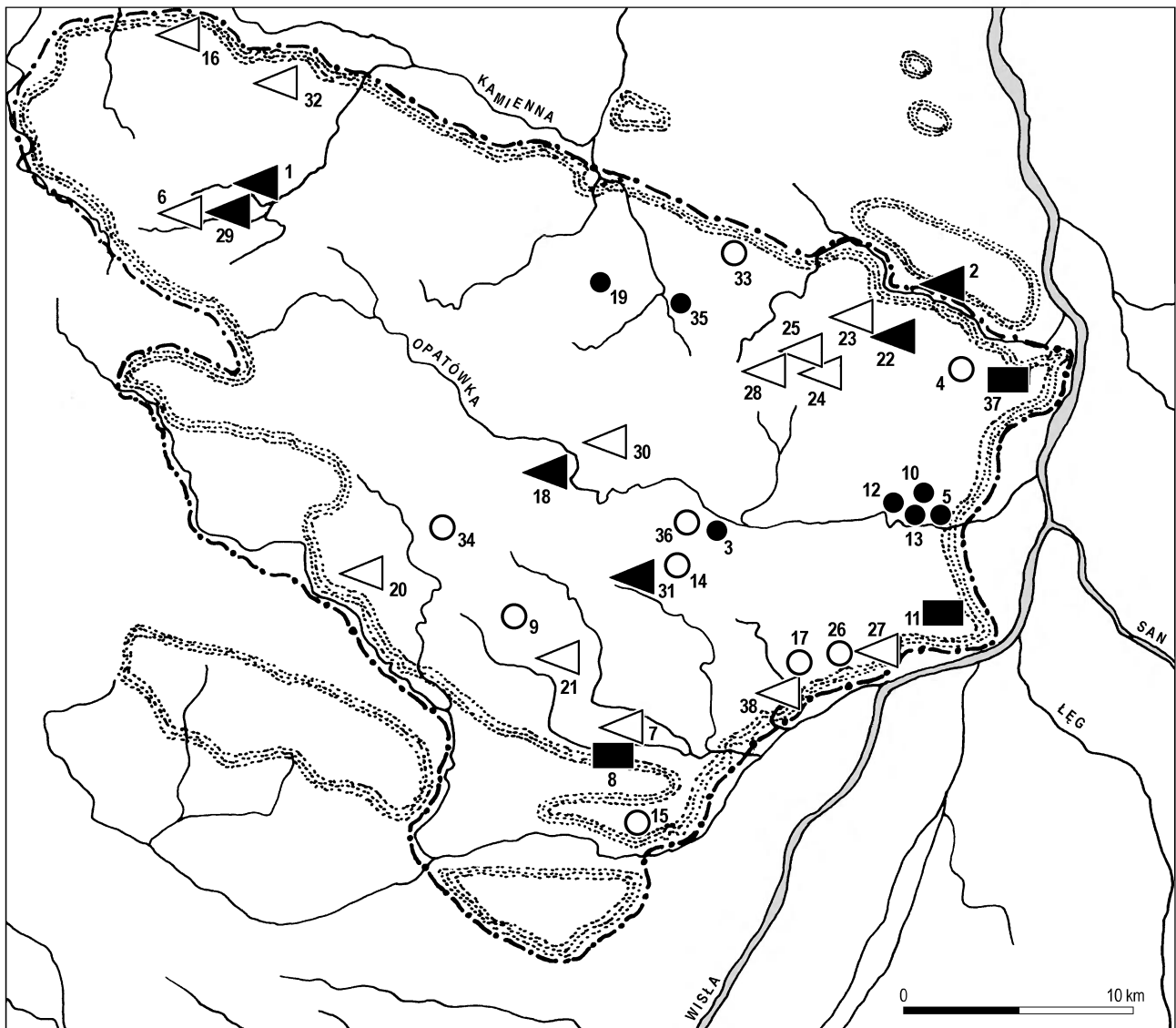
Stan rozpoznania cmentarzysk

Z terenu Wyżyny Sandomierskiej znanych jest obecnie 38 pewnych i przypuszczalnych stanowisk grobowych KPL, w tym 35 cmentarzysk i 3 pochówki w jamach gospodarczych na terenie osad (Ryc. 1). Koncentrują się one we wschodniej i północno-wschodniej części Wyżyny. Drugie, liczące tylko 5 obiektów skupisko znajduje się w jej części północno-zachodniej, na pograniczu z Górami Świętokrzyskimi. Nie znamy natomiast żadnego cmentarzyska z jej części centralnej, co wydaje się być jednak raczej odbiciem stanu badań niż rzeczywistego obrazu występowania tej kategorii obiektów.

Badanych wykopaliskowo – przy czym były to prace o różnym zakresie, od niewielkich badań o charakterze sondażowym bądź ratowniczym po wieloletnie kampanie wykopaliskowe – było 12 cmentarzysk, a więc 1/3 ich ogólnej liczby. Wyniki wszystkich badań, przynajmniej w formie sprawozdań z prac wykopaliskowych, czasem połączonych z głębszymi analizami, zostały opublikowane (por. L. Wrotek 1962; E. i S. Tabaczyński 1973; J. Bąbel 1998; 2000; J. T. Bąbel 2006; B. Matraszek 2001; H. Duday, H. Kowalewska 2003; B. Bargieł, M. Florek 2005; 2006a; 2006b; M. Florek 2006a; M. Florek, M. Szeliga 2006; H. Kowalewska-Marszałek, H. Duday, M. Pyżuk 2006; B. Matraszek, S. Sałaciński 2006) bądź też, jak w wypadku ostatnich odkryć w Czyżowie Szlacheckim i Złotej, są w trakcie opracowania. Opublikowane sprawozdania z badań zawierają najczęściej również wyniki podstawowych analiz szczątków kostnych, pozwalające – tam gdzie

nym wcześniej przypadkowym natrafieniu na grób i konstrukcje kamienne w Pawłowie na stan. 10 składam Annie Zakościelnej z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej serdeczne podziękowania.

⁷ Pomijamy tu rzekomy grób zbiorowy KPL odkryty na terenie osady na stanowisku Ćmielów „Gawroniec” (por. Z. Podkowińska 1950, s. 116–118; T. Wiślański 1979, s. 258), który, jak wynika z analizy stratygrafii, jest późnoneolitycznym grobem niszowym wkopanym w jamę gospodarczą KPL.

Ryc. 1. Cmentarzyska i groby KPL na Wyżynie Sandomierskiej. 1 – cmentarzyska megalityczne pewnie badane wykopaliskowo; 2 – cmentarzyska megalityczne przypuszczalne; 3 – cmentarzyska niemegalityczne badane wykopaliskowo; 4 – cmentarzyska o nieokreślonym charakterze; 5 – pochówki w jamach gospodarczych na terenie osad; 6 – granica Wyżyny Sandomierskiej; 7 – zwarty zasięg lessów.

Fig. 1. TRB cemeteries and graves from Sandomierz Upland. 1 – excavated megalithic cemeteries; 2 – supposed megalithic cemeteries; 3 – excavated non-megalithic cemeteries; 4 – indefinite cemeteries; 5 – burials in storage pits at settlements; 6 – range of the Sandomierz Upland; 7 – range of the loess zone.

- 1 – Broniszowice, stan. V; 2 – Czyżów Szlachecki, stan. 13; 3 – Dacharzew, stan. 1; 4 – Dąbie, stan. 6; 5 – Dwikozy, stan. 3; 6 – Garbacz-Skała, stan. I; 7 – Gorzyczany, stan. 4; 8 – Gorzyczany, stan. 7; 9 – Goźlice, stan. 2; 10 – Góry Wysokie, stan. 1; 11 – Kamień Łukawski, stan. 1; 12 – Kichary Nowe, stan. 2; 13 – Kichary Stare, stan. 1; 14 – Komorna, stan. 22; 15 – Koprzywnica, stan. 110; 16 – Kunów, stan. 1; 17 – Malice, stan. 2; 18 – Malice Kościelne, stan. 1; 19 – Mierzanowice, stan. 5; 20 – Mydlów, stan. 38; 21 – Nasławice, stan. 50; 22 – Pawłów, stan. 3; 23 – Pawłów, stan. 10; 24 – Prusy, stan. 36; 25 – Prusy, stan. 44; 26 – Sandomierz, stan. 45; 27 – Sandomierz, stan. 105; 28 – Stodoły Kolonia, stan. 35; 29 – Stryczowice, stan. VII; 30 – Studzianki, stan. 7; 31 – Święcica, stan. 1; 32 – Świrna, stan. 1; 33 – Włonicze, stan. 43; 34 – Włostów, stan. 1; 35 – Wojciechowice, stan. 1; 36 – Zagrody, stan. 13; 37 – Zawichost-Podgórze, stan. 1; 38 – Złota, stan. 6

ich stan zachowania to umożliwił – przynajmniej na określenie płci i wieku pochowanych na cmentarzyskach osobników, w niektórych przypadkach także np. zmian chorobowych (np. W. Zychman-Kozak, M. Szeliga 2005). Dla niektórych cmentarzysk wykonano również dodatkowe analizy, np. fizykochemiczne, glebowe itp., które

były wykorzystane w publikacjach wyników badań. Natomiast podstawowym mankamentem jest brak, a przynajmniej nieopublikowanie do tej pory, dat C^{14} z żadnego, poza Kicharami Nowymi (por. H. Duday, H. Kowalewska-Marszałek 2003, s. 81–84; H. Kowalewska-Marszałek, H. Duday, M. Pyżuk 2006, s. 348), badanego cmentarzy-

ska⁸. Jest to szczególnie dotkliwe w wypadku rozpoznanych w największym stopniu i bez wątplenia jednych z bardziej interesujących stanowisk, jakimi są cmentarzyska w Pawłowie, stan. 3, i Malicach Kościelnych.

Pozostałe stanowiska znane są jedynie z badań powierzchniowych bądź odkryć przypadkowych, co z oczywistych względów ogranicza ich wartość poznawczą. W pierwszym wypadku za cmentarzyska KPL uznawane zostały te stanowiska, gdzie na powierzchni występowały różnej wielkości bryły i okruchy kamienne, zazwyczaj tworzące skupiska bądź układające się w rzędy, jak należy przypuszczać odpowiadające pojedynczym grobom bądź konstrukcjom typu megalitycznego, w towarzystwie wyrobów krzemienych i fragmentów ceramiki KPL, czasami również kości ludzkich. Natomiast w wypadku odkryć przypadkowych dysponujemy różnej wartości i dokładności informacjami dotyczącymi formy i charakteru obiektów, na które natrafiono, czasami również pochodzącymi z nich zabytkami.

W pełni rozpoznane zostało prawdopodobnie tylko cmentarzysko w Malicach Kościelnych, o powierzchni ok. 1 000 m², z dwoma grobowcami trapezowatymi typu megalitycznego i sąsiadującymi z nimi grobami płaskimi. Za przebadane w znacznej części należy również uznać cmentarzysko na stan. 3 w Pawłowie, gdzie w trakcie 5 sezonów badawczych rozpoznano powierzchnię ok. 1 400 m². Należy przy tym zwrócić uwagę, że wśród dotychczas badanych wykopaliskowo stanowisk grobowych KPL na Wyżynie Sandomierskiej jest ono jedyne, na którym odkryto wyłącznie obiekty i materiały tej kultury. Mniejszy zakres przestrzenny – ok. 1 000 m² – miały badania w Stryczowicach, stan. VII, podczas których rozpoznano wschodnie i środkowe partie dwu grobowców trapezowatych oraz fragment trzeciego, a także część przylegającego do nich cmentarzyska z grobami płaskimi. Również w Broniszowicach na stan. V rozpoznana została tylko wschodnia i środkowa część jednego dużego trapezowatego obiektu megalitycznego z grobami wewnątrz, znajdująca się pod tzw. kopcem A, przy czym należy przypuszczać, że pod leżącym ok. 60 m na wschód od niego drugim kopcem (tzw. B) znajduje się kolejny tego typu obiekt. W dużo mniejszym zakresie rozpoznane są pozostałe cmentarzyska badane wykopaliskowo, gdzie odkryto od 1 (Czyżów Szlachecki) do 7 (Dacharzów) grobów, czasami wraz z fragmentami towarzyszącymi im konstrukcji megalitycznych (np. w Świącicy i Czyżowie Szlacheckim), i to mimo przebadania w niektórych wypadkach dość znacznej powierzchni stanowisk (np. Wojciechowice – ponad 750 m², tylko 4 groby KPL, Kichary Nowe – ponad 1 500 m², tylko 6 grobów KPL).

⁸ W przypadku Stryczowic wiemy, że serię takich dat wykonano oraz że oscylują one ok. 3500 lat p.n.e. (por. B. Matraszek, S. Sałaciński 2003, s. 27).

Cmentarzyska, groby i obrządek pogrzebowy

C m e n t a r z y s k a

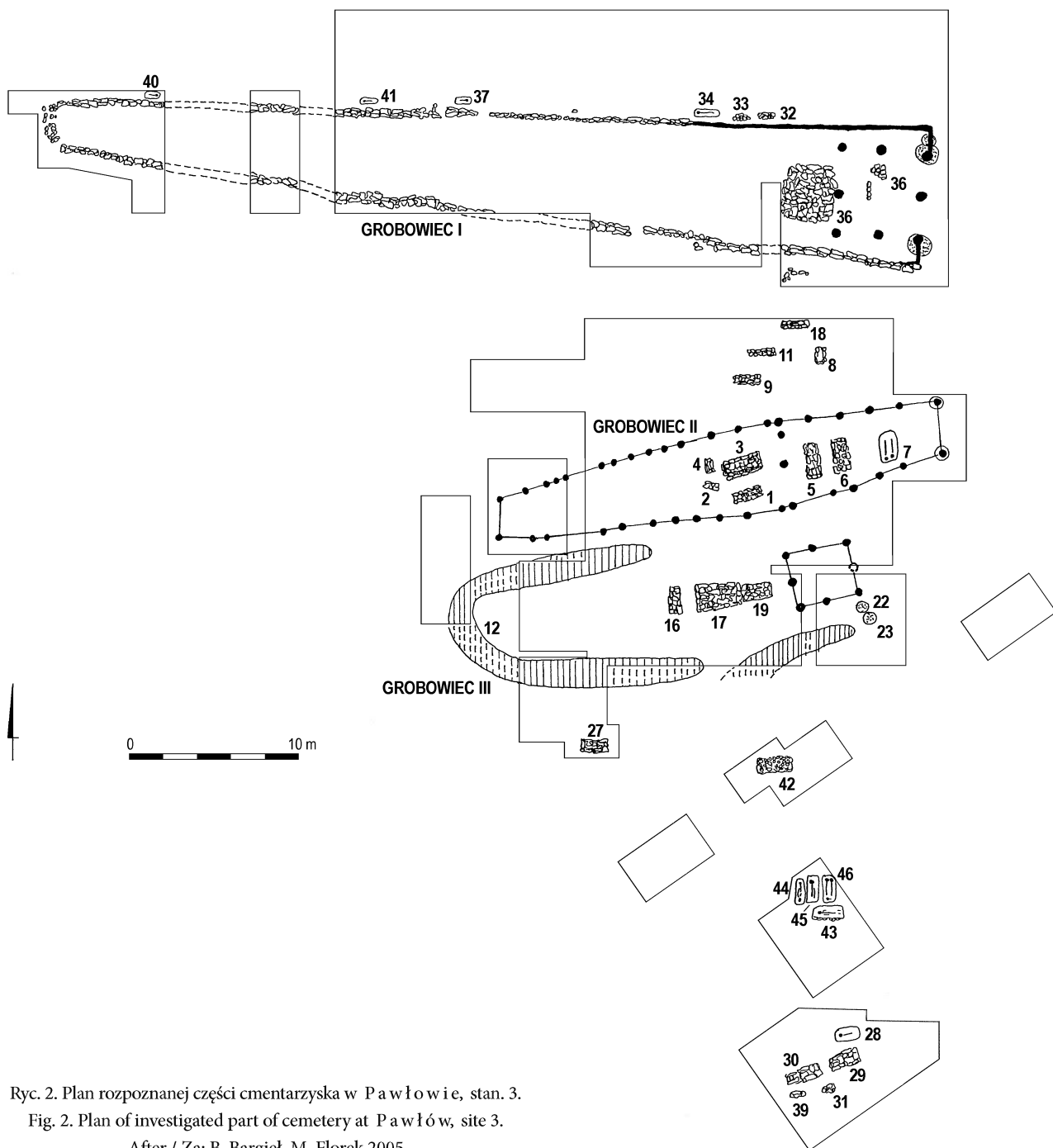
Cmentarzyska KPL lokalizowane były w miejscach eksponowanych: na krawędziach (Dacharzów, Kichary Nowe, Dwikozy) bądź w wyższych partiach stoków dolin (Malice Kościelne, Czyżów Szlachecki, Wojciechowice), lokalnych kulminacjach płaskowyży (Pawłów, Stryczowice) i garbów terenowych (Gorzyczan, Kunów, Świrna, Złota).

Bardzo często na miejsce, gdzie miało powstać cmentarzysko, wybierany był teren wcześniej zajęty przez osadnictwo neolityczne i w związku z tym zapewne posiadający już jakieś trwałe cechy krajobrazu kulturowego, a przede wszystkim chyba odlesiony (por. H. Kowalewska-Marszałek 2000).

Nie prowadzono dotychczas specjalnych badań pod kątem ich relacji przestrzennych z osadami. Tym niemniej na podstawie dotychczasowych obserwacji można wnosić, że odległość między cmentarzyskiem a najbliższą osadą mogła wynosić od ok. 100 bądź nawet mniej metrów (np. w Pawłowie, stan. 3, Dacharzów, Wojciechowice) do ok. 250 m (np. Malice Kościelne). W Wojciechowicach cmentarzysko zostało założone na terenie wcześniej zajętym przez osadę KPL, na co wyraźnie wskazuje fakt wkopania grobu 33 w starszą, ale również związaną z KPL, jamę osadową (J. Bąbel 2000, s. 14–16). Podobna sytuacja, tzn. założenie cmentarzyska na terenie starszej osady, miała miejsce prawdopodobnie również w Stryczowicach (B. Matraszek 2001, s. 276). Przypuszczenia takie wysuwano również początkowo w stosunku do cmentarzyska w Malicach Kościelnych z uwagi na wystąpienie bardzo licznych materiałów ruchomych KPL w nasypie kopca nakrywającego cmentarzysko, jak się wydawało, przemieszczonych wraz z ziemią z terenu osady.

Wydaje się, że w świetle dotychczasowego stanu badań można wyróżnić na Wyżynie Sandomierskiej dwie kategorie cmentarzysk KPL: cmentarzyska megalityczne, a więc takie, na których obok grobów płaskich jamowych, zazwyczaj jednostkowych, znajdują się wielkie konstrukcje kamienne, kamiennie-ziemne bądź drewniano-ziemne w postaci różnego rodzaju obstaw, najczęściej na planie wydłużonego trapezu, wspólnych bruków, nasypów, palisad itp., przy czym same groby mogą być umieszczone w obrębie takich konstrukcji bądź znajdować się poza nimi; oraz cmentarzyska niemegalityczne, gdzie takie konstrukcje nie występują (M. Florek, 2006a).

Do pierwszej kategorii możemy zaliczyć cmentarzyska w Pawłowie, stan. 3 (Ryc. 2), Malicach Kościelnych (Ryc. 3:1), Stryczowicach (Ryc. 3:2), Świącicy, Broniszowicach, zapewne również w Czyżowie Szlacheckim, Pawłowie, stan. 10, Gorzyczanach, stan. 4, i w Złotej, zaś z obiektów znanych wyłącznie z badań powierzchniowych i odkryć przypadkowych, cmentarzyska w Nasławicach, Prusach,

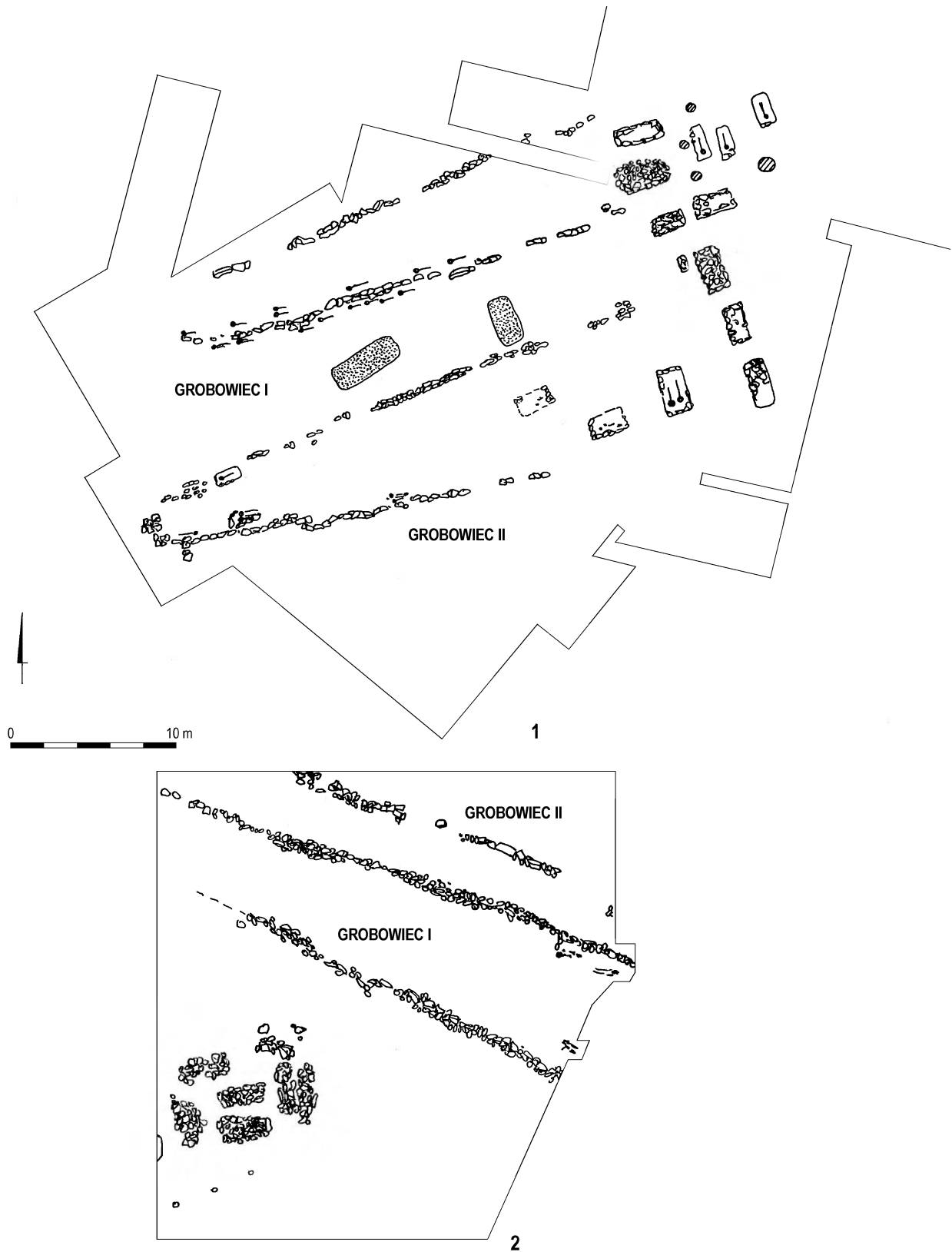
Ryc. 2. Plan rozpoznanej części cmentarzyska w Pawłowie, stan. 3.

Fig. 2. Plan of investigated part of cemetery at Pawłów, site 3.

After / Za: B. Bargiel, M. Florek 2005

Kolonii Stodoły, Studziankach, Sandomierzu, stan. 105, Kunowie, Świrnie, Garbaczu-Skale. Są to cmentarzyska duże, zarówno pod względem powierzchni, jak i liczby pochowanych na nich zmarłych. Przebadane w całości cmentarzysko w Malicach Kościelnych liczy ok. 1 000 m² powierzchni, zaś pochowano na nim co najmniej 38 osób. Podobną powierzchnię może zajmować częściowo rozpoznane cmentarzysko w Stryczowicach na stan. VII. Jeszcze większe było cmentarzysko w Pawłowie, stan. 3, o powierzchni prawdopodobnie ponad 2 000 m², z czego przebadanych zostało niewiele ponad 1 400 m², a na którym odkryto dotychczas pochówki co najmniej 33

osób oraz 2 groby symboliczne. Również ponad 2 000 m² prawdopodobnie liczyło cmentarzysko w Broniszowicach, składające się co najmniej z dwóch dużych trapezowatych grobowców, których pozostałością są kopce A i B. Z kolei znane wyłącznie z odkryć przypadkowych i badań powierzchniowych cmentarzysko na stan. 105 w Sandomierzu, miało zajmować kulminację płaskowyżu o wymiarach ok. 200×200 m, a przynajmniej na takiej powierzchni występowały kamienie pochodzące ze zniszczonych grobów (S. Tabaczyński, A. Buko 1981, s. 39). Nawet przyjmując, że część z nich została rozwleczona w trakcie prac rolnych, cmentarzysko to mogło liczyć do 4 hektarów

Ryc. 3. Plany rozpoznanych części cmentarzysk w Malicach Kościelnych (1) i Stryczowicach (2).

Fig. 3. Plan of investigated part of cemeteries at Malice Kościelne (1) and Stryczowice (2).

After / Za: B. Bargieł, M. Florek 2006a; B. Matraszek, S. Sałaciński 2006

powierzchni. Około 1–1,5 ha mogą też zajmować odkryte w trakcie AZP w końcu lat 90. XX wieku cmentarzyska w Prusach, Kolonii Stodoły i Mydlowie.

Cmentarzyska megalityczne, poza wielkością, wyróżniają skomplikowane układy przestrzenne i zróżnicowane formy składających się na nie obiektów grobowych. Głównym i stałym ich elementem wydają się być duże grobowce typu megalitycznego zbudowane na planie wydłużonego trapezu, dłuższą osią zorientowane E-W (czasami z odchyleniami, nigdy jednak nie przekraczającymi 30°), z podstawą od strony wschodniej. Zarówno w Malicach Kościelnych jak i Stryczowicach odkryto po dwa tego typu obiekty, usytuowane w przybliżeniu równolegle do siebie⁹. Wydaje się, że również w Broniszowicach znajdują się tylko dwa takie grobowce, których pozostałościami są tzw. kopce A i B, z tym, że zachowując podobną orientację (E-W) są one względem siebie przesunięte, co może wynikać jednak z warunków topograficznych. Dwa kopce kryjące konstrukcje kamienne, z których istnieje obecnie tylko jeden, miały się również znajdować w Kunowie. Ze względu na liczbę rozpoznanych w większej części cmentarzysk, nie wiemy, czy jest to przypadek, czy pewna prawidłowość. Należy jednak zwrócić uwagę, że również np. na cmentarzysku w Grzybowie k. Staszowa, położonym już poza Wyżyną Sandomierską, ale najbliższym jej terytorialnie, znajdowały się tylko dwa grobowce trapezowate zorientowane E-W (K. Garbacz 2006), podobnie w Zagajach Stradowskich (B. Burchard 2006). Nieco inaczej wygląda sytuacja w wypadku cmentarzyska na stan. 3 w Pawłowie, gdzie odkryto tylko jeden grobowiec trapezowaty, natomiast obok niego znajdowała się duża budowla naziemna o konstrukcji słupowej z grobami wewnątrz, za nią zaś prawdopodobnie kolejny, nieco mniejszy grobowiec o formie nawiązującej do obiektów trapezowatych, od zachodu otoczony półksiężycowatym rowem. Wszystkie te obiekty, usytuowane były w przybliżeniu równolegle do siebie i zorientowane wzdłuż osi E-W (z niewielkimi odchyleniami).

Ze względu na fragmentaryczny stan rozpoznania trudno natomiast określić liczbę i formę konstrukcji megalitycznych ze Święcicy, Czyżowa Szlacheckiego, Złotej czy też znanych wyłącznie z odkryć przypadkowych obiektów z Pawłowa, stan. 10, i Gorzyczan, stan. 4.

Obok grobowców trapezowatych typu megalitycznego i innego rodzaju dużych budowli grobowych (odkrytych jednak dotychczas tylko na stan. 3 w Pawłowie), na cmentarzyskach megalitycznych występują groby płaskie jamowe niezwiązane z tego typu konstrukcjami (usytuowane poza nimi) oraz pochówki wtórnie wkopane w ich nasypy. W Malicach Kościelnych groby płaskie znajdo-

wały się przed czołami grobowców megalitycznych, częściowo również między ich partiami wschodnimi. Z kolei w Pawłowie większość z nich usytuowana była na południe od grobowca trapezowatego i dwóch pozostałych dużych budowli grobowych. Podobnie po południowej stronie grobowców megalitycznych położone były groby płaskie na cmentarzysku w Stryczowicach. Groby płaskie orientowano zarówno wzdłuż osi E-W, a więc tak jak duże grobowce, jak i wzdłuż osi N-S, przy czym np. w Malicach Kościelnych groby usytuowane przed czołami grobowców megalitycznych zorientowane były prostopadle do ich osi, natomiast znajdujące się między nimi, równolegle do niej. Z kolei na innych cmentarzyskach nie zaobserwowano żadnych prawidłowości.

Pochówki wtórnie umieszczane w nasypach grobowców trapezowatych stwierdzono w Malicach Kościelnych, Stryczowicach i prawdopodobnie w Broniszowicach. W większości pochówki wkopywano w zachodnie i środkowe partie nasypów, wzdłuż jednego, południowego boku (np. w grobowcu I w Malicach Kościelnych i grobowcu w Broniszowicach) bądź wzdłuż obu (grobowiec II w Malicach Kościelnych, grobowiec I w Stryczowicach). Umieszczano je bądź jedynie po wewnętrznej stronie obstawy kamiennej (tak w Broniszowicach i Stryczowicach), bądź też po obu jej stronach, jak w wypadku grobowca I w Malicach Kościelnych. Orientacja takich pochówków jest zawsze zgodna z orientacją grobowców trapezowatych. Znane są jednak również groby wtórne umieszczane w innych miejscach, np. w obrębie pomieszczeń zajmujących wschodnie partie grobowców trapezowatych (np. w grobowcu I w Malicach Kościelnych) bądź wschodnich partiach ich nasypów (np. w grobowcu II w Malicach Kościelnych, jeden z pochówków w grobowcu w Broniszowicach) i wtedy ich orientacja nie zawsze pokrywa się z orientacją grobowców.

W obrębie tych cmentarzysk, które rozpoznane zostały w większym stopniu (dotyczy to Malic Kościelnych i Pawłowa, stan. 3) można wyróżnić pewne strefy, gdzie koncentrują się groby o specyficznym charakterze. W wypadku Malic Kościelnych, taką specjalną strefą były zachodnie partie nasypów grobowców megalitycznych, szczególnie grobowca I, które stały się miejscem pochówku prawie wyłącznie kobiet i dzieci. Z kolei w Pawłowie, stan. 3, w południowej części cmentarzyska znajdowało się skupisko grobów, w których wobec zmarłych zastosowano specyficzne rytuały pogrzebowe (pochówki podwójne i potrójne, cząstkowe i wtórne, krępowanie i ćwiartowanie zwłok itp.). Natomiast na żadnym z badanych dotychczas cmentarzysk megalitycznych nie udało się dotychczas wyodrębnić czegoś w rodzaju placu czy też wolnej przestrzeni, które mogłyby służyć celom obrzędowym bądź zgromadzeniom przedstawicieli społeczności użytkujących cmentarzysko. Ponieważ wejścia do grobowców trapezowatych i innych znajdujących się na nich budow-

⁹ W tej ostatniej miejscowości w 2004 roku, odsłonięto również fragment trzeciego grobowca – informacja ustna Barbary Sałacińskiej z PMA, której składam niniejszym podziękowania.

li grobowych we wszystkich wypadkach znajdują się od strony wschodniej, tutaj też tego rodzaju miejsc należało by poszukiwać. Podobnie od strony wschodniej powinny prowadzić drogi łączące cmentarzyska z osadami (por. J. Bąbel 1998, s. 22). Jednak, np. w Malicach Kościelnych bezpośrednio przed mieszczącymi wejścia czołami grobowców usytuowano cmentarzysko płaskie, co wydaje się wykluczać istnienie tu placu bądź przestrzeni służącej obrędom czy zgromadzeniom. Zagadnienie to wymaga dalszych badań, przede wszystkim zaś rozpoznania większych partii cmentarzysk, w tym przestrzeni w otoczeniu grobowców.

Wyjątkowym, jak dotychczas, elementem cmentarzysk megalitycznych jest kopiec o średnicy ok. 23–25 m, wzniesiony nad wschodnią częścią obu grobowców, częściowo z wykorzystaniem ich nasypów, oraz przyległym cmentarzyskiem płaskim w Malicach Kościelnych. Zasięg pierwotnej podstawy kopca został w trakcie badań wyraźnie uchwycony od strony wschodniej, gdzie podczas jego sypania został naruszony grób nr 4, mniej natomiast był czytelny z pozostałych stron. Pod kopcem ani w jego obrębie nie natrafiono na żaden pochówek, który można by uznać za związany z nim, tzn. taki, dla którego (nad którym) został on usypany. Natomiast w nasypie kopca znaleziono prawie dwa tysiące fragmentów naczyń KPL i drobnych wyrobów krzemienych, zapewne również związanych z tą kulturą.

Kopiec z całą pewnością jest młodszy zarówno od obu grobowców megalitycznych, jak i grobów płaskich KPL, natomiast starszy od grobów schyłkoweolitycznych grupy sandomiersko-krakowskiej kultury ceramiki sznurkowej oraz grobów kultury mierzanowickiej usytuowanych u jego podnóża od strony południowej. Ponieważ w rejonie cmentarzyska i jego bezpośrednim sąsiedztwie, mimo wielokrotnych penetracji powierzchniowych, nie natrafiono na ślady osady KPL (dwie najbliższe znajdują się w odległości ok. 250 m i ponad 600 m od niego), zaś w trakcie badań wykopaliskowych również nie odkryto żadnych obiektów osadowych tej kultury, nie wydaje się możliwe, by materiały KPL znalezione w nasypie kopca, dostały się tam przypadkowo podczas sypania kopca wraz z ziemią zebraną z jego otoczenia. W tej sytuacji możliwe są dwa warianty wytłumaczenia obecności ceramiki i materiałów krzemienych KPL w nasypie kopca: albo fragmenty naczyń oraz wyroby krzemienne zostały celowo wrzucone do nasypu kopca w trakcie jego sypania, albo też dostały się tam z ziemią przyniesioną specjalnie z terenu oddalanej o kilkaset metrów osady ludności KPL

użytkującej cmentarzysko. W jednym i drugim wypadku budowniczymi kopca mogła być tylko ludność KPL. Można przypuszczać, że jego budowa była aktem o charakterze magiczno-obrzędowym kończącym użytkowanie cmentarzyska i mającym w sposób zarówno symboliczny a jednocześnie jak najbardziej realny – poprzez wzniesienie nad nim wielkiego nasypu ziemnego – je zabezpieczyć, niejako „zapieczętować”. Zakończenie funkcjonowania cmentarzyska, poprzedzone usypaniem nad nim mającego je zabezpieczyć wielkiego kopca ziemnego, mogło być spowodowane opuszczeniem z jakichś powodów okolic obecnych Malic Kościelnych przez grupę ludności KPL będącą jego twórcami i użytkownikami.

Druga kategoria cmentarzysk KPL znanych z Wyżyny Sandomierskiej, to obiekty określone jako niemegalityczne, wyłącznie z grobami płaskimi jednostkowymi, wyjątkowo podwójnymi. Do tej grupy należą cmentarzyska w Kicharach Nowych (Ryc. 4:1)¹⁰, Mierzanowicach (Ryc. 4:2), Górach Wysokich (Ryc. 4:3), Dacharzewie (Ryc. 4:4), Wojciechowicach (Ryc. 5)¹¹, Mierzanowicach, zapewne również w Kicharach Starych oraz prawdopodobnie w Sandomierzu, stan. 45, Koprzywnicy, Dąbiu, Komornej, Włonicach i Zagrodach. Żadne z nich nie zostało zbadane w całości, tym niemniej, wydaje się, że mogły one liczyć do 10–12 grobów, raczej niewiele więcej (M. Florek 2006a). Były to więc obiekty stosunkowo niewielkie, pod względem powierzchni i liczby pochowanych osób znacznie mniejsze, niż te z grobowcami typu megalitycznego. Na tych cmentarzyskach, gdzie przebadano większą liczbę grobów, można stwierdzić ich usytuowanie w układach rzędowym i podobną orientację względem stron świata. Jest to orientacja wyłącznie E-W, czasami z niewielkimi odchyleniami (największe w wypadku Mierzanowic, gdzie jamy grobowe zorientowane były po osi NW-SE), zawsze jednak jednolita dla danego cmentarzyska. Po wielkości, jest to zatem druga różnica w stosunku do cmentarzysk megalitycznych, na których orientacja grobów płaskich jest zróżnicowana (przy zachowaniu jednak przewagi kierunku E-W).

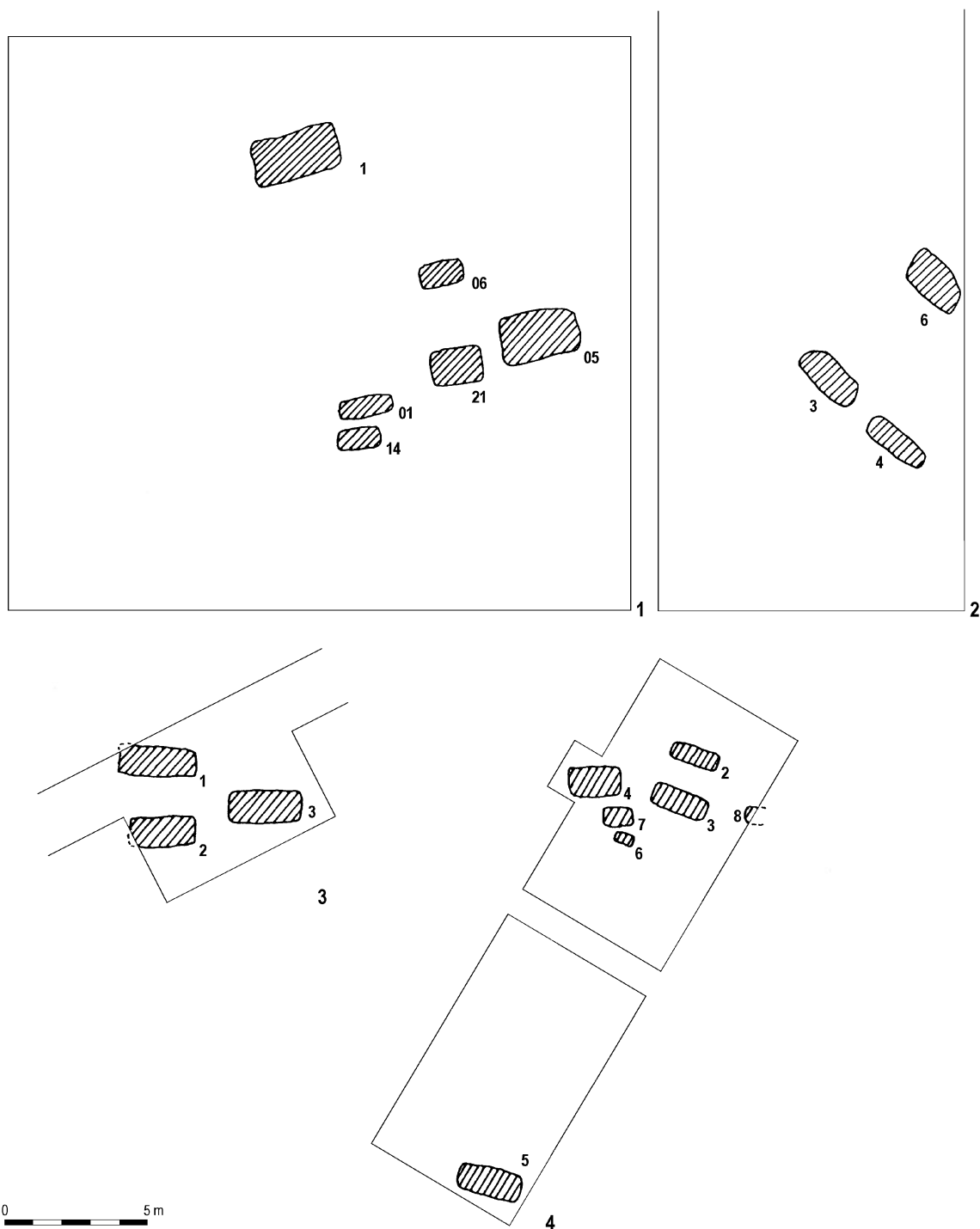
Cmentarzyska megalityczne na podstawie znalezionych w nich zabytków możemy ogólnie datować na fazę klasyczną grupy południowo-wschodniej KPL. Potwierdzają to również daty C14 uzyskane dla pochówków z grobowca I z cmentarzyska w Stryczowicach, oscylujące ok. połowy IV tysiąclecia p.n.e. (B. Matraszek, S. Sałaciński 2003, s. 27). Natomiast jedyne dobrze datowane cmentarzysko niemegalityczne w Kicharach Nowych można wiązać raczej dopiero z późną fazą grupy południowo-

¹⁰ Używany przez autorkę badań w stosunku do konstrukcji grobowych KPL z Kichar Nowych termin „megalityczne” (H. Duda, H. Kowalewska-Marszałek 2003; H. Kowalewska-Marszałek 2005) jest mylący, gdyż nie odkryto tam dotychczas żadnych pozostałości rzeczywiście megalitycznych obiektów, a nie każdy grób zbudowany z użyciem kamienia zasługuje, by nazywać go megalitycznym

(być może zresztą stąd cudzysłów stosowany przez autorkę badań).

¹¹ Opracowujący wyniki badań w Wojciechowicach J. T. Bąbel (2000, s. 30) sugeruje, że rozpoznane tam groby KPL mogą stanowić pozostałość grobowca megalitycznego, do czego jednak brak dostatecznych podstaw, a przynajmniej takich nie dostarcza opublikowany materiał.

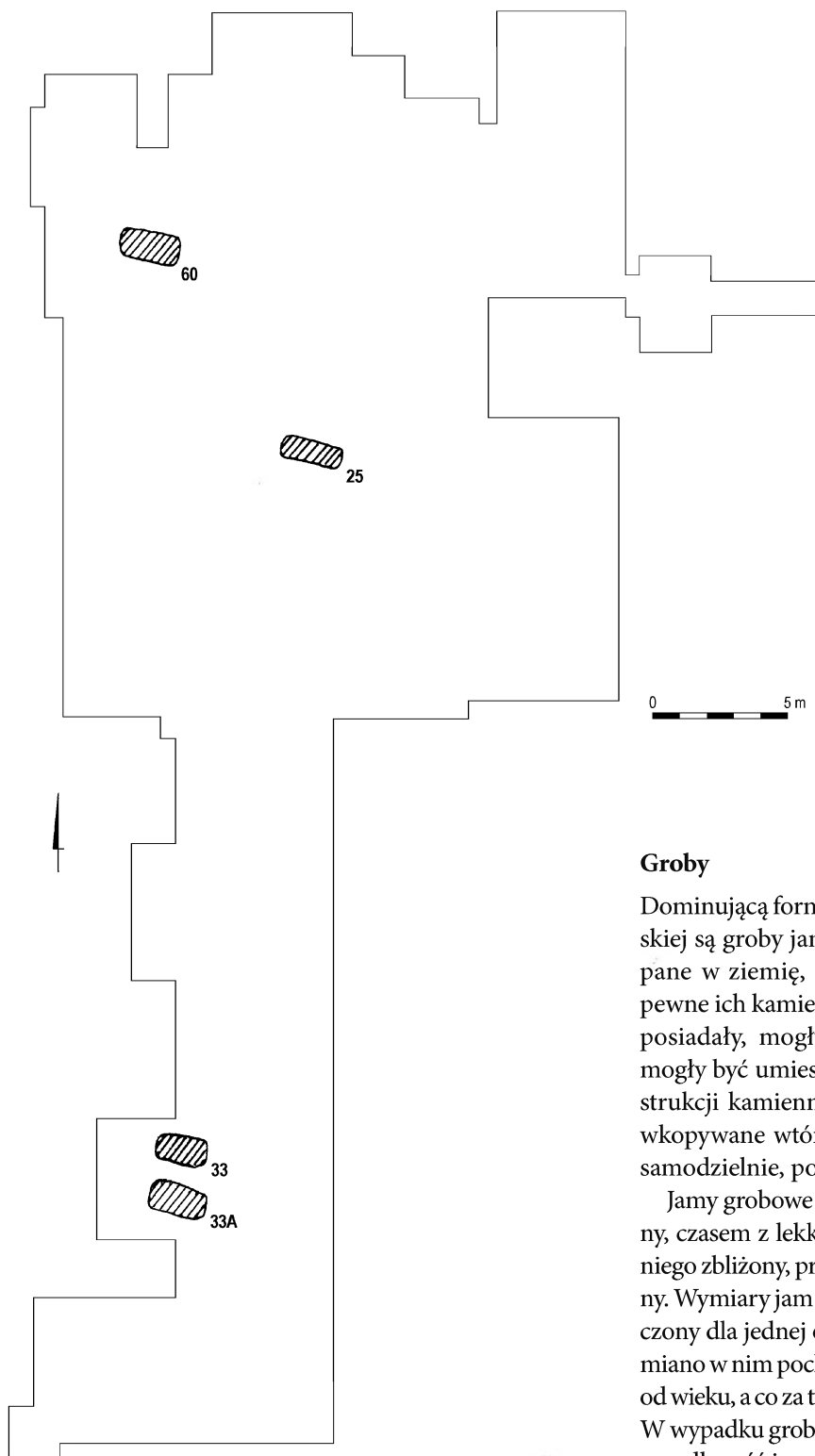
Ryc. 4. Schematyczne plany cmentarzysk niemegalitycznych.

Fig. 4. Outline plans of non-megalithic cemeteries.

1 – Kichary Nowe, stan. 2; 2 – Mierzanowice, stan. 5; 3 – Góry Wysokie, stan. 1; 4 – Dacharzów, stan. 1.
 After / Za: H. Duday, H. Kowalewska-Marszałek 2003; L. Wrotek 1962; E. i S. Tabaczyński 1973; M. Florek 2006a

-wschodniej KPL, a więc przełomem IV i III tysiąclecia bądź nawet początkami III tysiąclecia p.n.e. (H. Duday, H. Kowalewska-Marszałek 2003, s. 83). Tak też prawdopodobnie należy datować całe skupisko nekropoli niemegalitycznych nad dolną Opatówką, bardzo podobnych do siebie zarówno pod względem wielkości i formy grobów jak i wyposażenia zmarłych.

Analiza planigrafii i stratygrafii najlepiej rozpoznanych cmentarzysk megalitycznych, takich jak Pawłów, stan. 3, Malice Kościelne czy Stryczowice wskazuje, że jako pierwsze powstawały duże grobowce, natomiast towarzyszące im groby płaskie są od nich młodsze, chociaż trudno jest określić, jak duża różnica czasowa może je dzielić. Obserwacja ta, w powiązaniu ze wskazanym możliwym późnym

Ryc. 5. Schematyczny plan cmentarzyska niemegalitycznego w Wojciechowicach, stan. 1.

Fig. 5. Outline plan of non-megalithic cemetery at Wojciechowice, site 1.

After / Za: J. Bąbel 2000

datowaniem nie tylko cmentarzyska w Kicharach Nowych, ale również innych podobnych obiektów, może stanowić przesłankę na rzecz hipotezy, że cmentarzyska niemegalityczne, wyłącznie z grobami płaskimi i bardziej

jednolitym obrzędkiem pogrzebowym, mogą być młodsze od cmentarzysk megalitycznych.

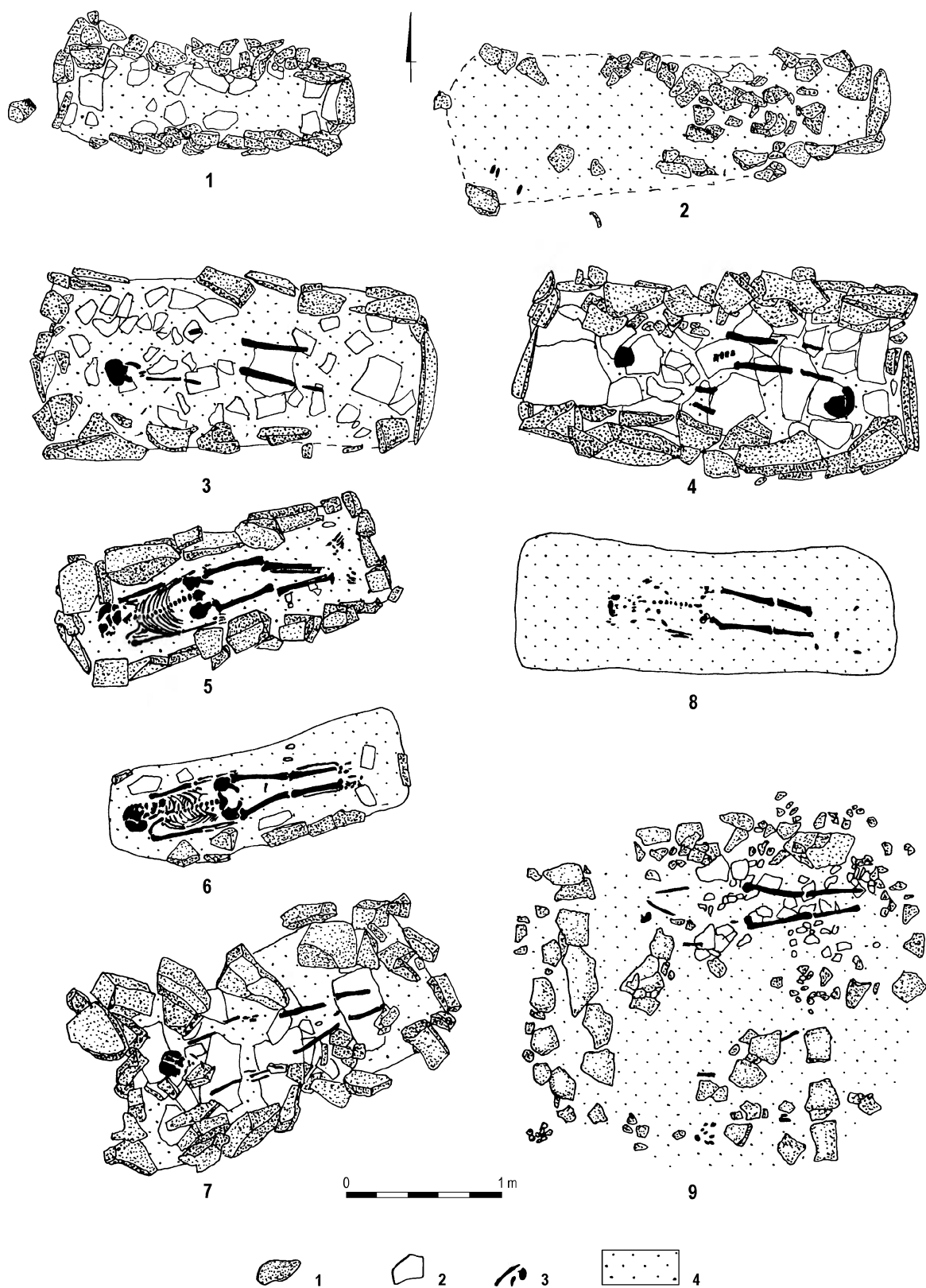
Groby i grobowce

Omawiając kategorię cmentarzysk megalitycznych KPL wprowadzono rozróżnienie na groby i grobowce. Pod pojęciem grobu będziemy zatem rozumieć przygotowane odpowiednio miejsce do złożenia zmarłego w ziemi (w jamie grobowej) bądź na jej powierzchni, przy czym pochówek ma zazwyczaj charakter jednorazowego i jednoczasowego aktu. Natomiast grobowcami będziemy określać duże obiekty, najczęściej o formie budowli naziemnych, w których umieszczane były groby, będące głównym, ale niejedynym ich elementem; budowle służące, jak się wydaje, nie tylko jako miejsca pochówku, ale również odprawiania różnego rodzaju obrzędów i praktyk kultowych, użytkowane przez dłuższy czas.

Groby

Dominującą formą grobów KPL na Wyżynie Sandomierskiej są groby jamowe, tzn. w całości lub w części wkopane w ziemię, przy czym w tym ostatnim wypadku pewne ich kamienne elementy konstrukcyjne, o ile takie posiadały, mogły wystawać na powierzchnię. Groby mogły być umieszczane bądź w obrębie większych konstrukcji kamienno-drewniano-ziemnych (grobowców), wkopywane wtórnie w ich nasypy, jak też występować samodzielnie, poza nimi.

Jamy grobowe w planie mają zawsze kształt prostokątny, czasem z lekko zaokrąglonymi narożnikami bądź do niego zbliżony, prostokątny jest też ich przekrój poprzeczny. Wymiary jam są zależne od tego, czy grób był przeznaczony dla jednej osoby, czy też – co jest o wiele rzadsze – miano w nim pochować dwóch bądź trzech zmarłych, oraz od wieku, a co za tym idzie wzrostu składanych w nim osób. W wypadku grobów osób dorosłych chowanych pojedynczo, długość jam grobowych wynosi od ok. 1,8 do 2,9 m, szerokość od ok. 0,6 do 1,5 m. W wypadku grobów z pochówkami dwóch lub trzech osobników szerokość jam grobowych jest zazwyczaj większa, oscyluje między 1,5 a 1,8 m, natomiast groby dzieci są odpowiednio mniejsze. Pierwotna głębokość jam grobowych jest zwykle trudna do określenia ze względu na zniszczenie powierzchni cmentarzysk przez orkę i procesy erozyjne, ale wydaje się, że przekraczała 1 m, chociaż w wypadku grobów dziecięcych mogła być znacznie mniejsza.

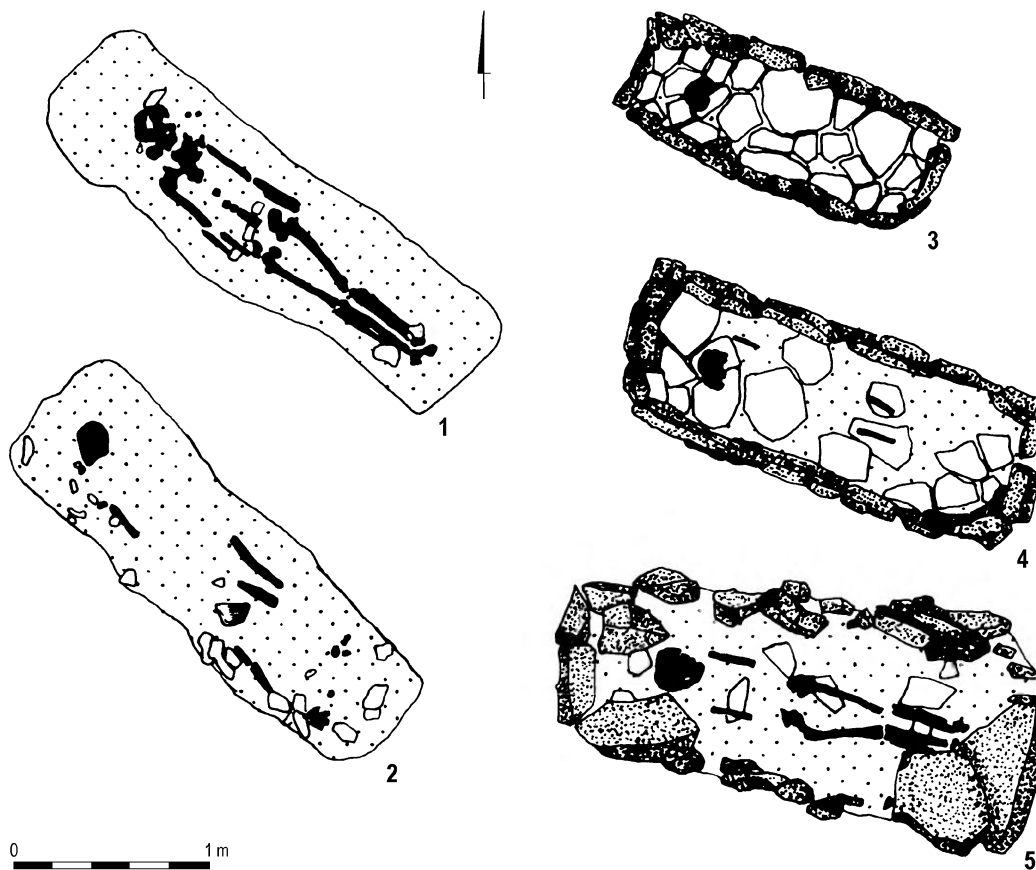

Ryc. 6. Plany grobów z cmentarzysk nie-megalitycznych KPL. Legenda do rycin 6-9 i 12: 1 – kamienie obstaw i bruków nakrywających groby; 2 – kamienie bruków na dnach grobów; 3 – kości; 4 – całec lessowy.

Fig. 6. Outline plans of TRB non-megalithic cemeteries. Key to figs. 6-9 & 12: 1 – stone cists and settings covering the graves; 2 – stone pavements in the graves' bottom; 3 – bones; 4 – loess virgin soil.

1-4 – Góry Wysockie, stan. 1; 5-7 – Kichary Nowe, stan. 2; 8, 9 – Wojciechowice, stan. 1.

After / Za: S. i E. Tabaczyński 1973; J. Bąbel 2000; H. Duday, H. Kowalewska-Marszałek 2003

Ryc. 7. Plany grobów z cmentarzysk niemegalitycznych KPL.

Fig. 7. Outline plans of TRB non-megalithic cemeteries.

1.2 – Mierzanowice, stan. 5; 3–5 – Dacharzew, stan. 1. After / Za: L. Wrotek 1962; M. Florek 2006a

Jamy grobowe orientowano względem stron świata, przy czym, jak już zwrócono uwagę wcześniej, na cmentarzyskach niemegalitycznych występuje wyłącznie sytuowanie grobu dłuższą osią wzdłuż linii E-W (z odchyleniami), natomiast na nekropolach megalitycznych dość często spotykana jest też orientacja N-S bądź zbliżona.

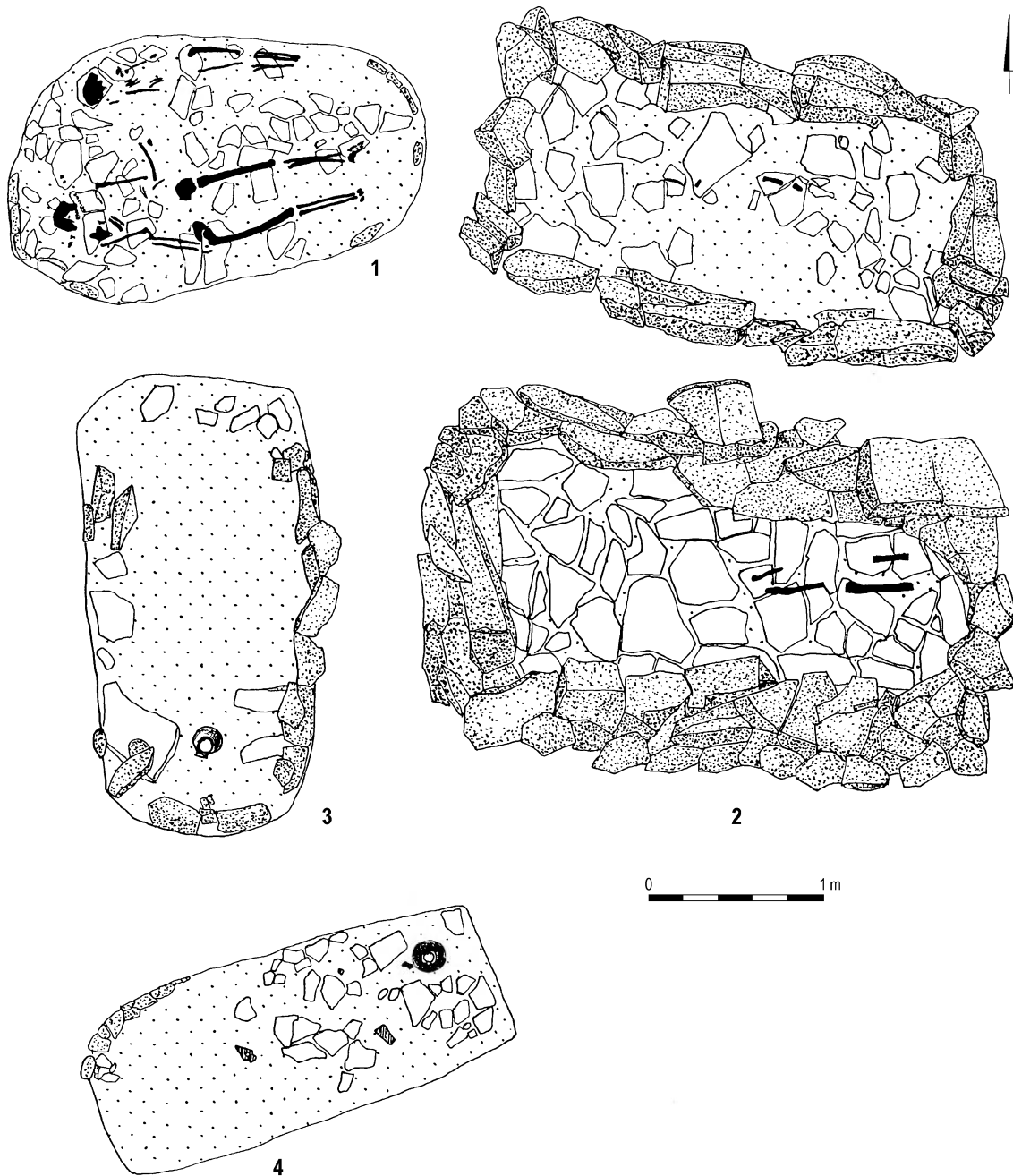
W większości wypadków groby posiadają różnego rodzaju konstrukcje kamienne w postaci bruków na dnie, bruków nakrywających, obstaw ścian bocznych, w niektórych wypadkach przybierając formę regularnych prostokątnych skrzyń kamiennych, chociaż zdarzają się również groby całkowicie pozbawione kamiennych elementów bądź takie, gdzie mają one charakter symboliczny, ograniczający się do pojedynczych kamieni złożonych pod głową lub obok zmarłego (Ryc. 6–9). Brak konstrukcji kamiennych lub ich zredukowanie do pojedynczych kamieni charakteryzuje zwłaszcza groby wtórnie wkopane w nasypy grobowców trapezowatych. W wielu wypadkach, ze względu na późniejsze zniszczenia, trudno określić pierwotną formę tych konstrukcji, gdyż np. to co obecnie rejestrujemy jako nieregularny bruk z niewielkich kamieni nad jamą

grobową, może być pokruszonymi i rozwleczonymi przez pług dużymi płytami kamiennymi. Na cmentarzysku w Kicharach Nowych stwierdzono chowanie zmarłych w grobach w trumnach drewnianych, zapewne wydrążonych z pełnej kłody drewnianej (H. Duday, H. Kowalewska-Marszałek 2003). Należy sądzić, że tego rodzaju trumny mogły być stosowane również na innych cmentarzyskach, lecz ich ślady nie zostały zarejestrowane w trakcie badań¹².

Jamy grobowe zasypywane były najczęściej ziemią wybraną wcześniej przy jej kopaniu. Wyjątkiem są groby centralne w grobowcach typu megalitycznego, które wypełniane były kamieniami, często dodatkowo tworzącymi rodzaj niskiego kopca bądź bruku wystającego ponad poziom terenu. Zwyczaj ten stwierdzono np. na cmentarzyskach w Malicach Kościelnych (grób 10 w grobowcu I), Pawłowie, stan. 3 (grób 36 w grobowcu trapezowatego; groby 3 i 5 wewnątrz dużej budowli słupowej – grobowca II, groby 17 i 19 wewnątrz ograniczonego od strony zachodniej półksiężycowatym rowem grobowca III), Stryczowicach (grobowiec I) i Czyżowie Szlacheckim,

¹² Być może resztki drewna znalezione w grobie 9 w Stryczowicach, przez autorów badań określone jako fragment bliżej nieokreślonego

przedmiotu drewnianego (por. B. Matraszek, S. Sałaciński 2006, s. 243), pochodzą z takiej trumny.

Ryc. 8. Plany grobów z cmentarzysk megalitycznych.

1 – Malice Kościelne, stan. 1, grób centralny (10) z grobowca I; 2 – Pawłów, stan. 3 – podwójny grób centralny (36) z grobowca I;
3 – Pawłów, stan. 3 – grób symboliczny (6) z budowli słupowej (grobowca II); 4 – Pawłów, stan. 3, grób symboliczny (3)
z budowli słupowej (grobowca II).

Fig. 8. Plans of graves from megalithic cemeteries.

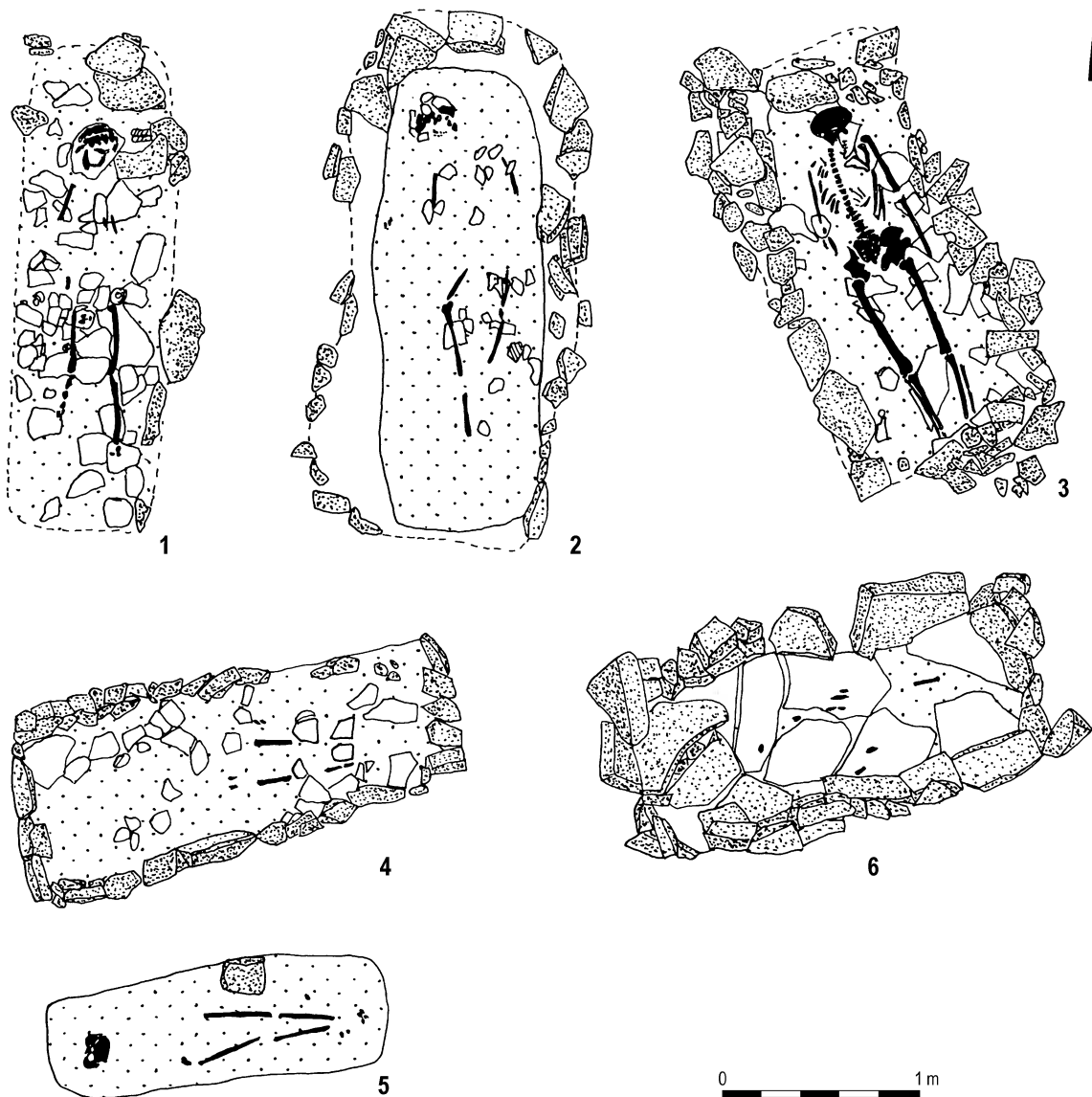
1 – Malice Kościelne, site 1, central grave (10) from tomb I; 2 – Pawłów, site 3 – double central grave (36) from tomb I;
3 – Pawłów, site 3 – symbolic grave (6) from post-building (tomb II); 4 – Pawłów, site 3, symbolic grave (3) from post-building (tomb II).

After / Za: B. Bargieł, M. Florek 2005; 2006a

a jeśli interpretacja obiektu zarejestrowanego pod kopcem Kwaczała w Złotej jako grobu centralnego KPL jest słuszna, to również tam.

Poza grobami jamowymi występują pochówki umieszczone na powierzchni gruntu. Stwierdzono je wyłącznie w Stryczowicach, w grobowcu I. Zmarli mieli zostać tam ułożeni bezpośrednio na powierzchni ziemi wzdłuż ob-

stawy kamiennej, po jej wewnętrznej stronie a następnie nakryci nasypem ziemnym (B. Matraszek 2001, s. 281). Jest jednak możliwe, że podobnie jak to miało miejsce w Malicach Kościelnych, są to po prostu groby wkopane w nasyp grobowca trapezowego w ten sposób, że wkop sięgał tylko do pierwotnego poziomu terenu, zaś jego ślady z powodu późniejszych zniszczeń nie zachowały się.

Ryc. 9. Plany grobów z cmentarzysk „megalitycznych”.

1 – Stryczowice, stan. VII, grób 5; 2 – Pawłów, stan. 3, grób 5; 3 – Malice Kościelne, stan. 1, grób 5;
4 – Pawłów, stan. 3, grób 1; 5 – Pawłów, stan. 3, grób 28; 6 – Malice Kościelne, stan. 1, grób 21.

Fig. 9. Plans of graves from “megalithic” cemeteries.

1 – Stryczowice, site VII, grave 5; 2 – Pawłów, site. 3, grave 5; 3 – Malice Kościelne, site 1, grave 5;
4 – Pawłów, site 3, grave 1; 5 – Pawłów, site 3, grave 28; 6 – Malice Kościelne, site 1, grave 21.

After / Za: Matraszek, B. Bargieł, M. Florek 2005; 2006a; S. Sałaciński 2006

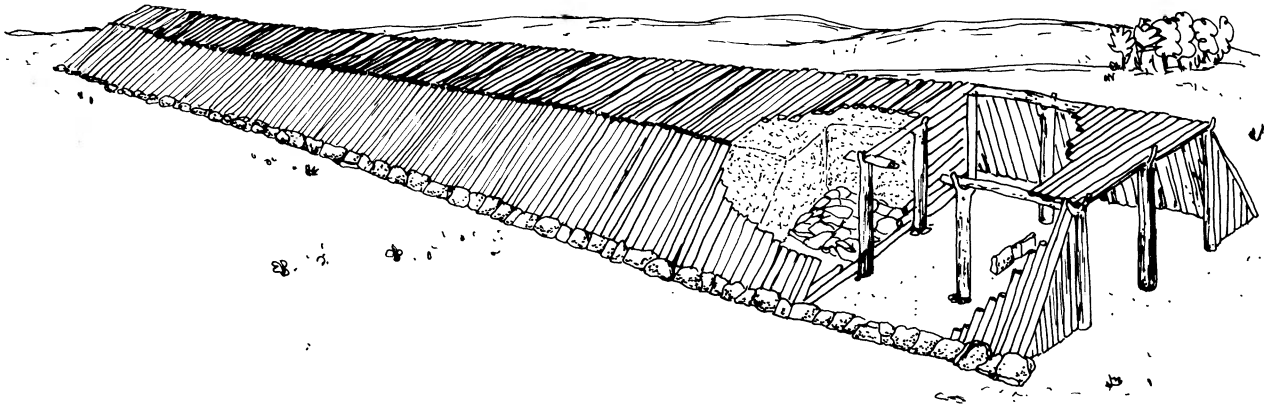
Poza zasypywaniem jam grobowych kamieniami, znany tylko z cmentarzysk megalitycznych, nie stwierdzono żadnych różnic w formach grobów występujących na obu kategoriach cmentarzysk.

Grobowce

Podstawowym typem grobowców, jaki stwierdzono na cmentarzyskach megalitycznych KPL na Wyżynie Sandomierskiej, są naziemne obiekty na planie wysokiego trapezu o konstrukcji kamiennieo-drewniano-ziemnej, nakryte w części bądź całości nasypem ziemnym. Odkryto je w Broniszowicach, Malicach Kościelnych, Pawłowie,

stan. 3, Stryczowicach, prawdopodobnie ich częścią są również fragmentarycznie rozpoznane konstrukcje kamienne z Czyżowa Szlacheckiego, Złotej i Święcicy. Również znane wyłącznie z odkryć przypadkowych i badań powierzchniowych, zachowane w różnym stanie, nasypy ziemne nakrywające konstrukcje kamienne w Gorzyczanach, Kunowie, Garbaczu-Skale i Świrnie wydają się stanowić pozostałość tego typu grobowców.

Największy z dotychczas odkrytych, grobowiec I ze stan. 3 w Pawłowie (Ryc. 10), miał 52 m długości, szerokość części wschodniej (czoła), wynosiła 8,5 m, zaś szerokość części zachodniej (ogona) ok. 3 m. Jego wysokość,

Ryc. 10. Pawłów, stan. 3. Rekonstrukcja wyglądu grobowca I. Rys. M. Florek
 Fig. 10. Pawłów, site 3. Reconstruction of tomb I. Drawn by M. Florek

z powodu niezachowania się nasypu, jest trudna do zrekonstruowania, tym niemniej wydaje się, że przynajmniej część wschodnia musiała przekraczać 2 m. Grobowiec zbudowany był na planie wysokiego trapezu rozciągniętego wzdłuż osi E-W. Bok południowy w całości, zaś bok północny na ok. $\frac{3}{4}$ jego długości wyznaczała obstawa (rodzaj „suchego muru”) z dużych bloków i brył wapiennych ułożonych na pierwotnym poziomie terenu bądź nieznacznie weń wkopanych. Od strony zachodniej konstrukcję zamykał bruk szerokości 0,8–1 m złożony z otczaków piaskowcowych i zlepieńców, z których część nosiła ślady przepalenia. Część wschodnią grobowca zajmowało pomieszczenie o wymiarach ok. 8×6 m, z drewnianymi ścianami (ich pozostałością był płytki rowek i ślady po słupach narożnych) i dachem wspartym na ośmiu słupach, dostępne przez wejście umieszczone symetrycznie w ścianie wschodniej. Dach, zapewne płaski bądź niski dwuspadowy, prawdopodobnie pokryty był słomą albo trzciną, na co wskazuje duże nagromadzenie szczątków organicznych w tej części grobowca, pochodzących zapewne ze zbutwiałego i zawalonego poszycia. Pomieszczenie to mogło stanowić miejsce odprawiania obrzędów ku czci zmarłych lub składania darów pogrzebowych, za czym przemawiają znalezione tu liczne fragmenty naczyń i drobne wyroby krzemienne, których całkowicie brak w innych częściach grobowca. Bezpośrednio za nim, w odległości ok. 6 m od mieszczącej wejście podstawy (czoła) grobowca, znajdowały się, wkopane w pierwotny poziom glebowy, dwie prostokątne kamienne komory grobowe, usytuowane równoległe do siebie, dłuższymi bokami zorientowane po osi E-W, tj. zgodnie z orientacją całego grobowca megalitycznego. Miały one formę skrzyż z płyt i bloków kamiennych wypełnionych różnej wielkości kamieniami i czarną ziemią. Obie komory nakrywał wspólny prostokątny bruk kamienny o wymiarach ok. 3,5×3,2 m. Poza opisanym grobem centralnym składającym się z dwóch komór grobowych (właściwych grobów) nakrytym wspólnym brukiem, w obrębie grobowca trapezowatego nie

natrafiono na żadne inne obiekty. Prawdopodobnie całą przestrzeń między kamiennymi obstawami grobowca, za pomieszczeniem z dachem wspartym na ośmiu słupach, wypełniał podłużny płaski nasyp ziemny szalowany z zewnątrz drewnem – deskami bądź dranicami – opartymi o kamienie obstawy (zob. B. Bargieł, M. Florek 2006b, s. 387–389, tam dalsza literatura).

Podobną formę miały rozpoznane w całości, lecz mniejsze i gorzej zachowane dwa grobowce odkryte w Malicach Kościelnych. Pierwszy z nich (grobowiec I) zbudowany był na planie wysokiego trapezu zorientowanego w przybliżeniu wzdłuż osi NEE-SWW, z szerszą podstawą od strony wschodniej. Pełną jego długość można zrekonstruować na ok. 27 m, szerokość partii wschodniej ok. 4–4,5 m, szerokość części zachodniej ok. 2 m. Część zachodnia i środkowa grobowca posiadała z obu stron obstawy z dużych, ściśle do siebie dopasowanych bloków wapiennych. Przestrzeń między obstawami zajmował niski spłaszczony nasyp ziemny. Jego wysokość jest trudna do określenia, ale w części wschodniej raczej niewiele mogła przekraczać 2 m, zaś w części zachodniej była znacznie niższa. Wschodnia część grobowca nie posiadała obstaw kamiennych. W jej obrębie znajdowało się pomieszczenie z dachem wspartym na słupach, dostępne przez wejście umieszczone centralnie w podstawie (wschodniej ścianie) grobowca. Zachowały się pozostałości czterech słupów – trzech wewnętrznych, podpierających dach i jednego przy wejściu. Należy przypuszczać, że pierwotnie było ich więcej, prawdopodobnie pięć lub sześć, lecz ich pozostałości zostały zniszczone przez młodsze groby kultury ceramiki sznurowej oraz późniejsze niwelacje. Wewnątrz opisanego pomieszczenia znajdowały się trzy groby jamowe (nr 14, 19 i 31), zorientowane prostopadle do osi grobowca, a więc N-S, przy czym zbudowano je tak, by nakrywające je bruki nie wystawały ponad powierzchnię użytkową pomieszczenia. Natomiast w odległości ok. 4 m od czoła grobowca, bezpośrednio za pomieszczeniem z dachem wspartym na słupach, znajdowały się dwa rów-

nolegle usytuowane groby (nr 10 i 21): jeden w kształcie prostokątnej skrzyni z płyt kamiennych, drugi zaś mający formę prostokątnej jamy zasypanej kamieniami, nakryte nasypem ziemnym. Groby te, a przynajmniej jeden z nich – wypełniony kamieniami grób 10, należy traktować jako tzw. groby centralne. Natomiast pochówki odkryte w obrębie pomieszczenia w podstawie grobowca zostały tam umieszczone już w trakcie jego użytkowania. Groby znajdowały się również w zachodniej części nasypu grobowca, wkopane weń wzdłuż jego południowej obstawy, po obu jej stronach. Odkryto tu 15 pochówków: siedem po północnej stronie obstawy grobowca, a więc niejako wewnątrz niego, osiem po jego południowej stronie, a więc na zewnątrz.

Grobowiec II usytuowany był w odległości 4–5 m na południe od grobowca I, równolegle do niego. Zachowała się z niego niekompletna północna kamienna obstawa długości ok. 23 m oraz odcinki obstawy południowej długości ok. 21 m, zamknięcie części zachodniej w formie nieregularnego bruku z drobnych kamieni długości ok. 1,5 m i szerokości 1 m, przy czym część kamieni nosiła ślady przepalenia, oraz resztki nasypu ziemnego między nimi. Ze względu na zniszczenie nie można nic pewnego powiedzieć na temat formy części wschodniej grobowca, tym niemniej wydaje się, że mogła być ona zbliżona do stwierdzonej w grobowcu I, tzn. znajdowało się tu pomieszczenie z dachem wspartym na słupach, z wejściem usytuowanym centralnie. W części wschodniej grobowca odkryto pozostałości trzech grobów: dwóch pojedynczych (groby nr 1 i 2), ułożonych w przybliżeniu równolegle do osi grobowca, a więc wzdłuż linii E-W (z niewielkimi odchyleniami), oraz jednego zorientowanego prostopadłe do osi grobowca, a więc w kierunku N-S. Ten ostatni grób (nr 3), usytuowany symetrycznie względem obstaw, wkopany w całość i przykryty nasypem należy uznać prawdopodobnie za grób centralny. Natomiast groby nr 1 i 2, wkopane w nasyp mają charakter wtórny, podobnie jak cztery inne groby odkryte w zachodniej części grobowca (B. Bargieł, M. Florek 2006b, s. 365–373).

Do opisanych grobowców z Malic Kościelnych zbliżone, zarówno pod względem wielkości jak i budowy, są częściowo rozpoznane, dwa grobowce z cmentarzyska w Stryczowicach (por. B. Matraszek, S. Sałaciński 2006), być może również grobowiec z Czyżowa Szlacheckiego, z którego znamy tylko prawdopodobnie grób centralny i fragment obstawy północnej¹³.

Nieco odmienny typ budowli, chociaż generalnie mieszczącej się w konwencji opisanych grobowców trapezowatych, reprezentuje obiekt odkryty w Broniszowicach. Wzniesiony na planie wysokiego trójkąta lub trapezu (część zachodnia nie została rozpoznana), z zaokrą-

gloną podstawą od strony wschodniej, zorientowany wzdłuż osi WNW-EES, miał długość prawdopodobnie ok. 20–23 m¹⁴, przy szerokości podstawy (czoła) ok. 10 m. Składał się ze zbudowanego z lessu nasypu o wysokości ok. 2 m otoczonego, zabezpieczającą go przed rozsuwaniem, obstawą z kilku warstw układanych „na sucho” płyt i brył kamiennych oraz wbudowanej weń od strony wschodniej, usytuowanej na osi obiektu, drewnianej komory o wymiarach 4×2 m, z paleniskiem wewnątrz. W obrębie grobowca odkryto 3 groby, chociaż istnieją przesłanki, że pierwotnie mogło być ich więcej. Dwa z nich znajdowały się w pobliżu południowej obstawy, po jej wewnętrznej stronie, jeden zaś po północnej stronie drewnianej komory (por. J. Bąbel 1998; J. T. Bąbel 2006). Ze względu na stan zachowania trudno również rozstrzygnąć, czy nasyp grobowca został wzniesiony nad nimi, czy też, co wydaje się bardziej prawdopodobne, mają one charakter wtórny i zostały wkopane w istniejący już obiekt, jednak żaden z nich nie wydaje się być grobem głównym (centralnym). Możliwe, że pochówek centralny dla tego grobowca nie posiadał żadnych elementów kamiennych i był złożony bezpośrednio na powierzchni ziemi, dlatego został całkowicie zniszczony, możliwe również, że po prostu nie było grobu, który moglibyśmy określić jako centralny.

Inny pod względem formy i konstrukcji wariant grobowca, ale zawierający te same elementy funkcjonalno-ideowe, co opisane wyżej grobowce trapezowate, reprezentuje odsłonięta na stan. 3 w Pawłowie budowla słupowa z grobami wewnątrz – grobowiec II (Ryc. 11). Jej długość wynosiła prawie 30 m, szerokość w najszerszym miejscu ok. 6 m, w najwęższym ok. 3 m. Tworzyły ją dwa rzędy słupów zorientowane w przybliżeniu wzdłuż osi E-W, stanowiące zapewne element nośny ścian, które mogły być wykonane z plecionki bądź z belek lub dranic, i wtedy należałoby się liczyć z konstrukcją sumikowo-łatkową. Mniej więcej w 2/3 długości budowli, licząc od strony zachodniej, znajdowały się dodatkowe wewnętrzne słupy, dzielące ją na dwie części bądź wspierające dach. Jej plan można rekonstruować w formie dwóch wysokich, stykających się podstawami trapezów bądź płaskiej soczewki, być może z wewnętrzną ścianą w najszerszym miejscu. Wejście znajdowało się od strony wschodniej, w węższej ścianie. Otwartą sprawą jest, czy budowlę mógł nakrywać nasyp ziemny (B. Bargieł, M. Florek 2005, s. 23–30; 2006b, s. 385–387).

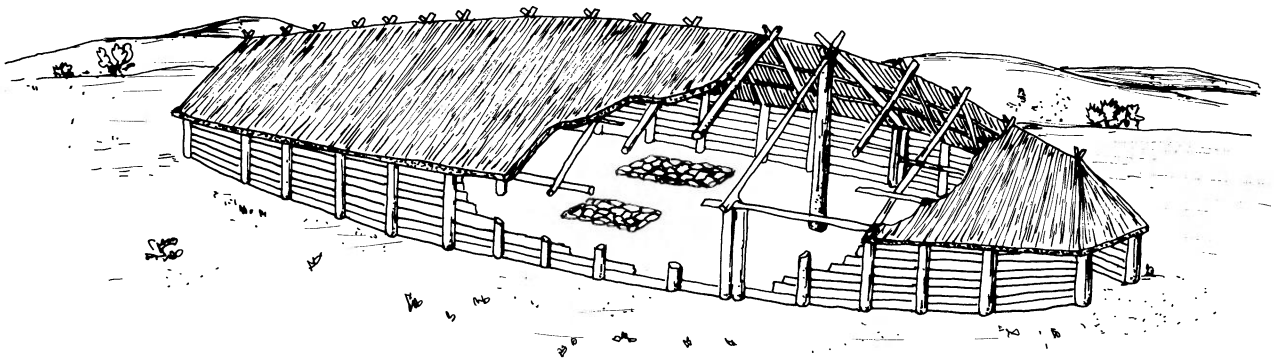
Wewnątrz budowli słupowej znajdowało się siedem grobów KPL. Trzy pierwsze groby licząc od strony wejścia, usytuowane między nim a wewnętrznymi słupami, dzielącymi ją na dwie części, były zorientowane na linii N-S. Umieszczono je w ten sposób, że nie wystawały ponad powierzchnię użytkową wnętrza budowli, podobnie jak

¹³ Por. przypis 5.

¹⁴ Podana przez autora badań długość ok. 30 m (J. Bąbel 1998,

s. 20) wydaje się zawyżona, zwłaszcza jeśli przyjąć, że grobowiec miał kształt trapezu.

Ryc. 11. Pa w ł ó w, stan. 3. Rekonstrukcja wyglądu budowli słupowej – grobowca II. Rys. M. Florek

Fig. 11. Pa w ł ó w, site 3. Reconstruction of post-building – tomb II. Drawn by M. Florek

np. groby w pomieszczeniu w części wschodniej grobowca I w Malicach Kościelnych. Natomiast pozostałe groby, znajdujące się na zachód od słupów dzielących budowlę na dwie części, posiadały nakrywające je bruki kamienne tworzące niskie nasypy wystające ponad poziom wnętrza pomieszczenia, w którym się znajdowały. Dwa z nich zorientowane były równolegle do jej dłuższej osi, a więc w przybliżeniu E-W, natomiast dwa kolejne – niewielkie groby dziecięce – miały inną orientację. Groby zorientowane E-W, usytuowane równolegle do siebie, z których jeden, w formie prostokątnej jamy wypełnionej w całości kamieniami, nie zawierał żadnych szczątków kostnych, natomiast posiadał bardzo bogate wyposażenie, być może należy traktować jako groby centralne (główne) w obrębie budowli słupowej.

Budowlę słupową można traktować zatem jako pewną modyfikację formy grobowców trapezowatych, różniącą się przede wszystkim brakiem zewnętrznych elementów kamiennych w postaci obstaw, lecz zawierającą te same rozwiązania przestrzenne, funkcjonalne i ideowe. Jej część wschodnia (do słupów dzielących ją na dwie części) wydaje się być odpowiednikiem pomieszczeń z dachami wspartymi na słupach zajmującymi wschodnie partie megalitycznych grobowców trapezowatych, pełniących funkcje kultowe i obrzędowe, ale również mogących być miejscem pochówków. Natomiast część zachodnia, z dwoma grobami centralnymi równoległymi do osi założenia, odpowiadałaby trapezowatym nasypom grobowców megalitycznych, pod których wschodnią częścią znajdują się groby centralne, mające często formę właśnie dwóch usytuowanych obok siebie komór grobowych (jak w wypadku grobowca trapezowatego z Pawłowa i grobowca I z Malic Kościelnych), bądź zawierających pochówki podwójne (jak np. w grobowcu II na tym ostatnim stanowisku). Jeśli przyjąć, że budowla słupowa mogła w całości bądź części być nakryta nasypem ziemnym, podobieństwo do trapezowatych grobowców megalitycznych będzie jeszcze większe.

Również kolejny grobowiec z Pawłowa (III), usytuowany na południe od budowli słupowej, różnił się wielkością i szczegółowymi rozwiązaniami konstrukcyjnymi, zawierał te same elementy, co grobowce trapezowate: w części wschodniej prostokątne pomieszczenie o wymiarach ok. 4,5×3,8 m z dachem wspartym prawdopodobnie na ośmiu słupach, z wejściem od strony wschodniej oraz znajdujące się na zachód od niego groby. Odkryto tu trzy groby usytuowane na osi pomieszczenia słupowego: grób z pochówkiem pojedynczym dorosłego mężczyzny, przylegający do niego od strony zachodniej grób z pochówkiem potrójnym – dwóch kobiet i małego dziecka, oraz usytuowany w pewnym oddaleniu pochówek kobiety (B. Bargieł, M. Florek 2006b, s. 389–391). Groby nakrywał prawdopodobnie wydłużony, trapezowaty nasyp ziemny długości ponad 15 m, ograniczony jednak nie obstawą kamienną bądź drewnianą, lecz półksiężycowatym rowem (wybrana z niego ziemia mogła być właśnie użyta do wzniesienia nasypu). Grobem centralnym wydaje się w tym wypadku być grób mężczyzny, usytuowany najbliżej pomieszczenia zajmującego wschodnią część grobowca, ponadto jedyny posiadający wyposażenie.

Ze względu na fragmentaryczny stan rozpoznania, trudno natomiast coś bliższego powiedzieć o formach grobowców odkrytych w Święcicy i Czyżowie Szlacheckim.

W świetle przytoczonych przykładów, można za cechy wspólne grobowców KPL z Wyżyny Sandomierskiej uznać: wydłużony kształt, najczęściej w planie zbliżony do wysokiego trapezu, orientację dłuższej osi wzdłuż linii E-W (z odchyleniami); istnienie od strony wschodniej, zazwyczaj szerszej, pomieszczenia pełniącego funkcje kultowe i obrzędowe, ale mogącego również służyć jako miejsce pochówku, dostępnego przez wejście w ścianie wschodniej; usytuowanie grobów centralnych (głównych) bezpośrednio za tym pomieszczeniem; groby główne najczęściej w formie dwu równoległych komór grobowych, czasami nakrytych wspólnym brukiem bądź też jednej komory, lecz wówczas zawierającej pochówek podwójny; istnienie

nasypów ziemnych nie tylko nakrywających groby główne (centralne), ale również wypełniających całą przestrzeń między podłużnymi obstawami na zachód od nich. W większości wypadków nasypy grobowe posiadały na całej długości bądź tylko na pewnych odcinkach obstawy kamienne. Poza tym, obiekty te różnią się wielkością, szczegółami konstrukcji, rodzajem użytego budulca a także liczbą i rozmieszczeniem znajdujących się w ich obrębie grobów.

Obrządek pogrzebowy

Pochówki

Dominującą, jeśli nie wyłączną, formą obrządku pogrzebowego stosowaną przez ludność KPL na Wyżynie Sandomierskiej była inhumacja. Należy jednak zauważyć, że na szczątkach kostnych jednego z osobników pochowanych w grobie centralnym grobowca trapezowatego (obiekt 36) w Pawłowie zaobserwowano ślady ognia (W. Zychman-Kozak, M. Szeliga 2005, s. 36). Natomiast w Malicach Kościelnych, między grobowcami megalitycznymi, odkryto dwie prostokątne płytkie jamy o płaskich dnach (obiekty nr 13 i 18), noszące ślady intensywnego działania ognia (przepalony na głębokość 3–4 cm less na dnie i ściankach), w swych wypełniskach zawierające liczne bardzo drobne węgle drzewne, przepalone kamienie i pojedyncze kości zwierzęce, których wymiary i orientacja są podobne jak znajdujących się obok grobów (B. Bargieł, M. Florek 2006a, s. 376).

Na cmentarzyskach niemegalitycznych forma pochówków wykazuje znaczną jednolitość. Tam, gdzie zachowały się szczątki kostne stwierdzono, że prawie wszystkie groby zawierały pochówki jednostkowe, zarówno mężczyzn jak i kobiet, rzadziej dzieci. Jedynie w Dacharzewie odkryto dwa groby podwójne, a w Górach Wysokich jeden taki obiekt. We wszystkich obserwowanych wypadkach zmarli złożeni byli w pozycji wyprostowanej, prawie zawsze z głowami od strony zachodniej. Jedynie w podwójnym grobie (nr 2) w Górach Wysokich jeden zmarły ułożony był głową w kierunku zachodnim, drugi zaś w kierunku przeciwnym (E. i S. Tabaczyński 1973, s. 54).

Dużo większe zróżnicowanie występuje na cmentarzyskach megalitycznych, zarówno jeśli chodzi o orientację zmarłych jak i liczbę pochowanych w jednym grobie osobników czy też sposób ich ułożenia w jamie grobowej. Również tylko na tych cmentarzyskach zaobserwowano stosowanie specyficznych zabiegów względem zmarłych, takich jak pochówki cząstkowe i wtórne, ćwiartowanie bądź krępowanie zwłok.

Najbardziej jednolite formy pochówków występują w grobach centralnych dużych grobowców. Jeśli grób centralny składał się z dwu komór grobowych, zmarli złożeni byli w nich pojedynczo (np. Pawłów, stan. 3,

grobów centralne w grobowcu megalitycznym i budowli słupowej), natomiast gdy była to tylko jedna komora, zawierała najczęściej pochówek podwójny osobnika dorosłego i dziecka bądź młodocianego (np. groby centralne w grobowcach I i II w Malicach Kościelnych, przypuszczalny grób centralny z grobowca w Czyżowie Szlacheckim). Zmarli w grobach centralnych są zawsze ułożeni na wznak, w pozycji wyprostowanej, w większości wypadków z zorientowani E-W, głowami od strony zachodniej, chociaż zdarzają się od tej reguły wyjątki, np. grób centralny z grobowca II w Malicach Kościelnych, gdzie zmarli zorientowani byli N-S, z głowami od strony południowej, czy też pochówek dziecka w grobie podwójnym z Czyżowa Szlacheckiego, które było ułożone odwrotnie niż dorosły, tzn. głową od strony wschodniej.

W grobach płaskich poza konstrukcjami megalitycznymi, wkopanych wtórnie w ich nasypy oraz grobach umieszczonych w pomieszczeniach zajmujących wschodnie partie grobowców, powszechnie stosowano składanie zmarłych pojedynczo, w pozycji wyprostowanej na plecach, z rękoma ułożonymi wzdłuż ciała bądź złożonymi na miednicy. Do wyjątków należą pochówki podwójne (grobów 7 i 45 z Pawłowa, stan. 3, grób 5 z Malic Kościelnych) bądź takie, w których pochowano trzech osobników (grób 16/3 z Malic Kościelnych, grób 46 z Pawłowa, stan. 3). Bardzo zróżnicowana jest natomiast orientacja pochówków. Obok najliczniej spotykanego ułożenia zmarłych wzdłuż osi E-W (z odchyleniami), z głowami od strony zachodniej, sporadycznie występuje orientacja odwrotna, tj. głową od strony wschodniej (np. grób 34 z Pawłowa, stan. 3, grób 2 i pochówek kobiety w potrójnym grobie 16/3 w Malicach Kościelnych). Dość częsta jest orientacja N-S (z odchyleniami), przy czym zmarli mogli być ułożeni głowami zarówno w kierunku południowym (np. trzy groby w pomieszczeniu w części wschodniej grobowca I w Malicach Kościelnych, grób 5 na tym samym cmentarzysku; grób 7 – podwójny – w części wschodniej budowli słupowej z Pawłowa, stan. 3), jak i w północnym (grobów płaskich 4 i 6 w Malicach Kościelnych, groby 44, 45, 46 w Pawłowie, stan. 3, trzy groby na cmentarzysku płaskim w Stryczowicach).

Specyficzny charakter, ze względu na zaobserwowane tu formy rytuału pogrzebowego mają wspomniane już pochówki z południowej części cmentarzyska na stan. 3 w Pawłowie (Ryc. 12:1–3.5.6). Stwierdzono tu pochówki wtórne, ze śladami krępowania rąk na plecach i ćwiartowania (grobów 29, 30, 44), groby, gdzie obok zmarłego złożone były elementy szkieletu innego osobnika (grób 43), groby zbiorowe potrójne, w których pochowano mężczyznę, kobietę i dziecko (grób 46) i podwójne (grób 44). W tym ostatnim wypadku w wąskiej jamie grobowej spoczywały, jeden na drugim, w pozycji na tzw. waleta, dwa szkielety: młodocianego osobnika, być może mężczyzny w wieku *iuvenis*, i kobiety w wieku *maturus*, oba

w pozycji wyprostowanej. Kości czaszek obu osobników były pogruchotane (pokawałkowane), jednak nieprzemieszczone, co sugeruje, iż ich zniszczenie nie musi być efektem orki, lecz może mieć związek z rytuałem pogrzebowym. Szkielet osobnika młodocianego, a właściwie jego klatka piersiowa, czaszka i ręce, znajdował się bezpośrednio na dnie jamy grobowej, natomiast miednica i kończyny dolne leżały na lewej stronie klatki piersiowej, miednicy i lewej nodze szkieletu kobiety. Z kolei nogi kobiety złożone były na klatce piersiowej osobnika młodocianego. Ręce (dłonie) osobnika młodocianego ułożone były pod jego miednicą, w sposób wskazujący, że były w chwili złożenia do grobu skrępowane na plecach. Wydaje się, że miednica i nogi osobnika młodocianego ułożone były tak, jakby złożono go na brzuchu, podczas gdy klatka piersiowa i ręce leżały tak, jakby zmarły leżał na plecach (o ile właściwa jest interpretacja układu źle zachowanych kości). Wskazuje to, że albo dolna część ciała (nogi) osobnika młodocianego leżącego na dnie grobu zostały zarzucone na ciało zmarłej kobiety ułożonej częściowo na nim, albo też, osobnik młodociany został przecięty w pasie i złożony w dwu etapach: najpierw górna część jego ciała, która została nakryta zwłokami kobiety, na nich zaś położono część ciała od pasa w dół (B. Bargieł, M. Florek 2005, s. 21–24). Nietypową formę pochówku stwierdzono także w grobie nr 5 w Malicach Kościelnych, w którym pochowano kobietę i dziecko (Ryc. 12:4). Kobieta leżała w pozycji wyprostowanej, lecz nie na plecach, a na brzuchu, z jedną nogą podkurzoną i założoną na drugą, natomiast dziecko ułożone było na boku, z podkurzonymi nogami, z głową od strony południowej i twarzą zwróconą na wschód, a więc w kierunku kobiety (M. Florek, J. Libera 1997, ryc. 3B).

Opisane wyżej specyficzne obrzędy pogrzebowe i formy pochówków, takie jak krępowanie rąk zmarłych, kawałkowanie zwłok, pochówki podwójne, potrójne, częściowe, być może również wtórne, przynajmniej w części mogą być interpretowane jako świadectwo stosowania przez ludność KPL tzw. zabiegów antywampirycznych, mających zapobiec powrotowi zmarłych na ziemię i szkodenie żywym. Zwraca uwagę, że w Pawłowie, gdzie stwierdzono je najliczniej, tego typu pochówki występują jedynie w południowej części cmentarzyska, tworząc wyraźnie wyodrębnioną strefę.

Wyposażenie zmarłych

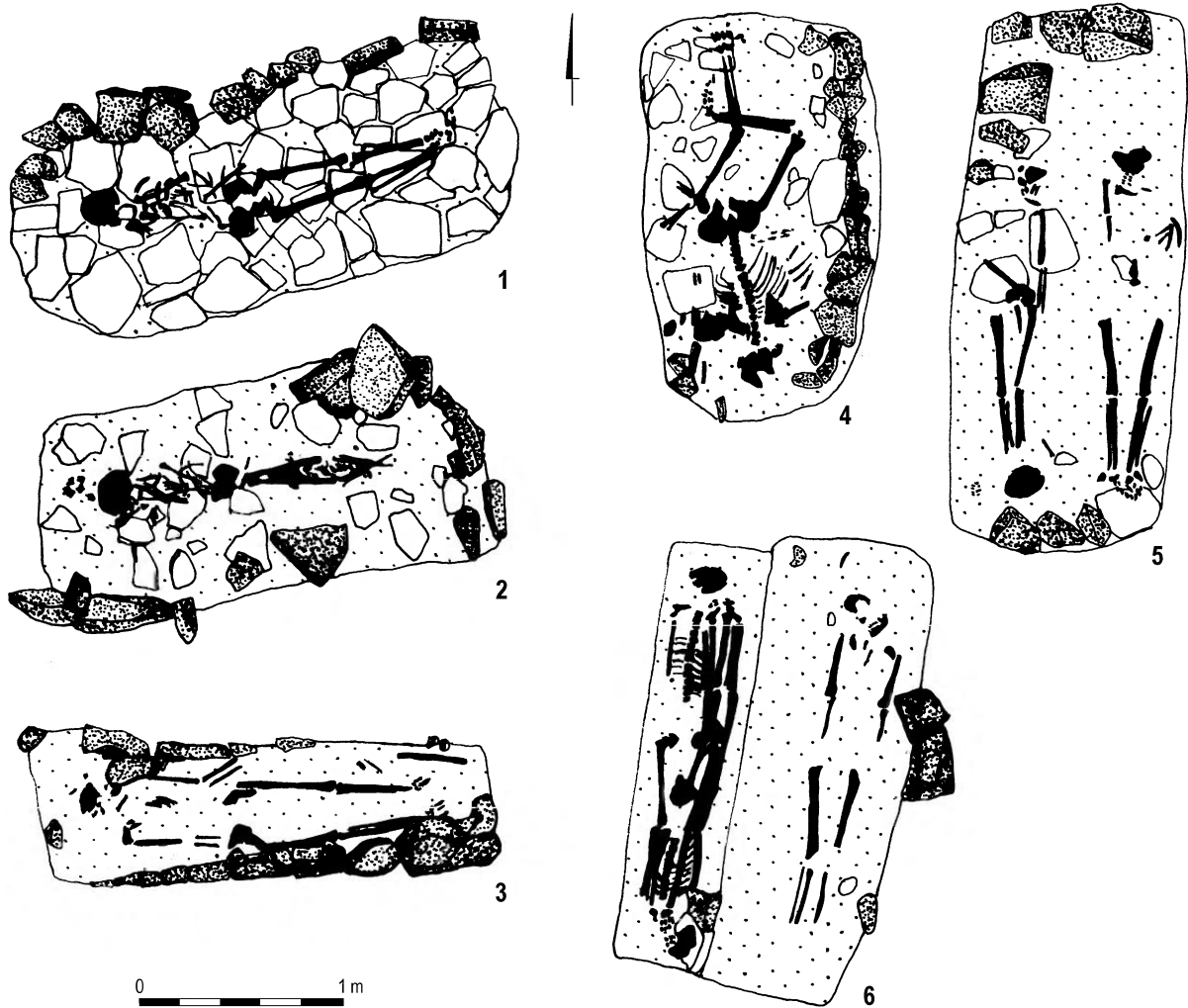
Przy stosunkowej jednolitości form grobów i pochówków, cmentarzyska KPL z Wyżyny Sandomierskiej wydaje się cechować duże zróżnicowanie w wyposażeniu zmarłych. Dotyczy to zarówno cmentarzysk niemegalitycznych jak i megalitycznych. Wśród tych pierwszych, w Dacharzowie

żaden z 6 przebadanych w całości grobów nie zawierał wyposażenia (M. Florek 2006, s. 409), podobnie nie znaleziono żadnych zabytków w grobach odkrytych w Górach Wysokich (E. i S. Tabaczyński 1973, s. 50–55). Z kolei w Kicharach Nowych wyposażenie miały 2 spośród 6 odkrytych tam grobów: w jednym (grób 14) był to rylec i dwa odłupki z krzemienia wołyńskiego, natomiast w drugim (grób 25) – amfora, flaszka z kryzą, wiertnik tępy z wiórowca z krzemienia wołyńskiego, kościane igła i szydełko oraz sztylet miedziany (H. Duday, H. Kowalewska-Marszałek 2003, s. 81). W Mierzanowicach tylko jeden grób (nr 6) posiadał wyposażenie – amforę i flaszkę z kryzą (L. Wrotek 1962, s. 67), podobnie jeden grób (nr 33) w Wojciechowicach – wiórowiec z krzemienia wołyńskiego oraz paciorek kościany (J. Bąbel 2000, s. 14–15). Natomiast znalezione w wypełniku grobu nr 60 w tej ostatniej miejscowości drobne ułamki ceramiki, okruchy polepy i odłupki krzemienne trudno uznać za intencjonalne wyposażenie (J. Bąbel 2000, s. 19). Flaszkę z kryzą i siekierę, oraz flaszkę z kryzą i wiórowiec znaleziono w przypadkowo odkrytych grobach w Dwikozach i Kicharach Starych (E. i S. Tabaczyński 1973, s. 57–58, ryc. 7). Z również przypadkowo odkrytego grobu we Włonicach pochodzi zdobiona amfora¹⁵, natomiast z cmentarzyska na stan. 45 w Sandomierzu, znalezione jeszcze w początkach XX wieku, topór kamienny¹⁶.

Podobnie zróżnicowanie wygląda wyposażenie grobów na cmentarzyskach megalitycznych, i to zarówno grobów płaskich jak też grobów centralnych w dużych grobowcach. Spośród trzech grobów odkrytych wewnątrz grobowca A w Broniszowicach, wyposażenie w postaci bliżej nieokreślonej liczby naczyń glinianych, w tym flaszki z kryzą, posiadał tylko jeden z nich, ponadto w pobliżu znalezione zostały przypadkowo siekierka z krzemienia pasiastego i topór kamienny, pochodzące zapewne ze zniszczonych grobów (J. Bąbel 1998, s. 24). Z kolei przy jednym z dwu zmarłych pochowanych w grobie centralnym w trapezowatym grobowcu megalitycznym w Pawłowie, stan. 3, znaleziono tylko wiór mikrołuskany z krzemienia wołyńskiego. Natomiast drapacz wiórowy z krzemienia świeciechowskiego odkryto również przy mężczyźnie pochowanym w grobowcu III na tym samym cmentarzysku. Wyposażenie zawierały również trzy spośród 7 grobów znajdujących się wewnątrz budowli słupowej (w grobowcu II). W grobie 5 (kobiecy) znaleziono obłupień z krzemienia świeciechowskiego, w grobie 6 (bez szczątków kostnych, symbolicznym) – duży kubek z uchem *ansa lunata*, natomiast w również symbolicznym grobie 3 znajdowały się amfora, toporek kamienny, siekiera z krzemienia świeciechowskiego oraz drapacz i wiórowiec z krzemienia wołyńskiego. Natomiast spośród grobów

¹⁵ Obecnie w zbiorach Delegatury Urzędu Ochrony Zabytków w Sandomierzu.

¹⁶ Zabytek do II wojny znajdował się w zbiorach Muzeum PTK w Sandomierzu, później zaginął.

Ryc. 12. Plany grobów z nietypowymi elementami obrządku pogrzebowego.

1 – Pawłów, stan. 3, grób 30 (krępowanie zwłok); 2 – Pawłów, stan. 3, grób 29 (pochówek wtórny); 3 – Pawłów, stan. 3, grób 43 (w jamie grobowej obok zmarłego fragmenty szkieletu innego osobnika – pochówek częściowy); 4 – Malice Kościelne, stan. 1, grób 4 (pochówek podwójny, osobnik dorosły ułożony na brzuchu); 5 – Pawłów, stan. 3, grób 46 (pochówek potrójny); 6 – Pawłów, stan. 3, groby 44 i 45 (ćwiartowanie zwłok, pochówek podwójny).

Fig. 12. Plans of graves with atypical burials.

1 – Pawłów, site 3, grave 30 (body tide up); 2 – Pawłów, site 3, grave 29 (secondary burial); 3 – Pawłów, site 3, grave 43 (in the grave pit nearby the deceased skeleton fragments of another individual – partial burial); 4 – Malice Kościelne, site 1, grave 4 (double burial, adult individual placed supine); 5 – Pawłów, site 3, grave 46 (triple burial); 6 – Pawłów, site 3, graves 44 and 45 (double burial, bodies quartered).

After / Za: Florek, J. Libera 1997; B. Bargieł, M. Florek 2005

płaskich w Pawłowie wyposażenie w postaci niewielkiej siekiery z krzemienia pasiastego posiadał tylko jeden grób (nr 42). Z kolei z drugiego cmentarzyska w tej miejscowości (stan. 10) pochodzi znaleziona przypadkowo flaszka z kryzą (B. Bargieł, M. Florek 2000, ryc. 5:6).

Jeszcze bardziej ubogo prezentuje się wyposażenie grobów na cmentarzysku w Malicach Kościelnych. W grobie centralnym (grób nr 10) grobowca I był to fragment wiórowca z krzemienia czekoladowego i skrobacz z szabli dzika, natomiast w grobie centralnym (grób 3) grobowca II, w którym pochowano dorosłego mężczyznę i dziecko, znaleziono tylko kilkanaście fragmentów kości zwierzęcych, w tym ułamki czaszek i żuchw oraz kości długich

bydła. Ponadto wyposażenie zawierały: grób 14 – fragment retuszowanego wióra, grób 19 – drapacz z retuszowanego wióra (oba zabytki z krzemienia świciechowskiego), grób 5 – szydło kościane (B. Bargieł, M. Florek, J. Libera 1998, ryc. 3:4.10–12; B. Bargieł, M. Florek 2006a, ryc. 11:11–14).

Na cmentarzysku w Stryczowicach wyposażenie posiadało 3 spośród 7 grobów płaskich. W pierwszym z nich (grób 5) znaleziono flaszę z kryzą, topór kamienny z guzikowatym obuchem, wiórowiec z krzemienia świciechowskiego, wiórodłupek i fragment wióra z krzemienia wołyńskiego oraz okruch kwarcytu, w drugim (grób 21) wiórowiec z krzemienia wołyńskiego i flaszę z kryzą,

w trzecim zaś (grób 7A) bryłki hematytu o łącznej wadze ok. 1 kg (B. Matraszek, S. Sałaciński 2006). Z przypuszczalnego cmentarzyska megalitycznego na stan. 105 w Sandomierzu pochodzi siekiera czworościenna z surowca świeciechowskiego (S. Tabaczyński, A. Buko 1981, ryc. 16a).

Z powyższego przeglądu wynika, że groby płaskie, i to bez względu, czy usytuowane były na cmentarzyskach megalitycznych, czy też niemegalitycznych, posiadały bogatsze wyposażenie niż groby z grobowców megalitycznych. Wyjątkiem jest grób 3 z budowli słupowej (grobowca II) z cmentarzyska w Pawłowie, stan. 3. Wśród darów grobowych przeważają narzędzia wiórowe (wiórowce, drapacze wiórowe itp.), znane z 11 grobów i flaszki z kryzą, które znaleziono w 8 grobach. Pozostałe kategorie zabytków wystąpiły w mniej niż pięciu egzemplarzach, stąd trudno podejmować tu jakieś analizy statystyczne. Wyroby krzemienne z grobów KPL zostały ostatnio opracowane (J. Libera, A. Zakościelna 2006), natomiast zabytki pozostałych kategorii, zwłaszcza ceramika naczyniowa, powinny stać się tematem odrębnego studium.

Z problematyką darów grobowych wiążą się depozyty wyrobów krzemienianych, złożonych nie w grobach, ale w obrębie kamiennych obstaw grobowców, znane z cmentarzysk megalitycznych w Malicach Kościelnych i Pawłowie, stan. 3. W zachodniej części grobowca I w pierwszej z tych miejscowości odkryto trzy takie depozyty: w pierwszym (A) znajdowały się trzy doborowe wióry z krzemienia świeciechowskiego, w drugim (B) – dwa podobne wióry, natomiast w trzecim (C) był tylko jeden wiertnik z dużego wióra, również z krzemienia świeciechowskiego. Natomiast w obrębie bruku zamykającego grobowiec II od strony zachodniej znaleziono skład trzech wiórów z krzemienia świeciechowskiego, w tym dwu retuszowanych, z wyraźnymi wyświeceniami żniwnymi (tzw. sierpce), z których jeden był złamany i ułożony intencjonalnie w kształcie litery T (B. Bargieł, M. Florek 2006a, ryc. 1–3). Z kolei w obrębie zachodniej części obstawy kamiennej grobowca trapezowatego (grobowca I) w Pawłowie znajdowały się, ukryte pod kamieniami trzy depozyty wyrobów krzemienianych wykonanych z surowca świeciechowskiego. W skład pierwszego wchodziły cztery doborowe wióry, drugiego – 2 siekiery, natomiast w ostatnim znajdował się tłuk (B. Bargieł, M. Florek 2006b, ryc. 9). Depozyty te, niezwiązane z konkretnymi pochówkami, lecz umieszczone w obrębie kamiennych obstaw grobowców być może należy traktować w kategorii ofiar zakładzinowych.

Natomiast zapewne nie w kategorii darów grobowych, lecz raczej jako świadectwo bliżej nieokreślonych obrzędów i rytuałów pogrzebowych bądź związanych z kultem zmarłych (przodków) należy interpretować znalezione na powierzchni cmentarzysk, poza grobami, drobne fragmenty ceramiki i wyroby krzemienne, a także kości zwierzęce i kamienie. Są one szczególnie liczne zwłaszcza na niektórych cmentarzyskach megalitycz-

nych. Na przykład w Malicach Kościelnych w obrębie cmentarzyska znalezionych zostało ponad 1 500 – przeważnie niewielkich – fragmentów ceramiki KPL i kilkaset zabytków krzemienianych – odłupków, odłupków retuszowanych, łuszczni, drapaczy, ryłców, fragmentów rdzeni, głównie z surowca czekoladowego (ok. 56%) i świeciechowskiego (20%), a także z krzemienia pasiastego, narzutowego, wołyńskiego, ożarówskiego bądź nieokreślonego pod względem surowcowym (B. Bargieł, M. Florek 2006a, s. 379). Podobna sytuacja miała miejsce w Broniszowicach, gdzie tylko w pierwszym sezonie badawczym z otoczenia grobowca zebrano ponad 2 100 fragmentów ceramiki i prawie 500 wyrobów krzemienianych, o podobnej jak w Malicach strukturze typologicznej, lecz aż w ponad 78% wykonanych z surowca czekoladowego (J. Bąbel 1998, s. 24). Natomiast, co zastanawiające, stosunkowo niewiele fragmentów naczyń i zabytków krzemienianych – wśród tych ostatnich przeważały odłupki i okruchy z lokalnego krzemienia turońskiego i surowca świeciechowskiego znaleziono na cmentarzysku na stan. 3 w Pawłowie. Podobnie relatywnie mało tego typu zabytków znaleziono na powierzchni cmentarzysk niemegalitycznych, np. w Dacharzewie było to jedynie kilka drobnych fragmentów ceramiki.

Podsumowanie

Na terenie Wyżyny Sandomierskiej znajdują się dwie kategorie cmentarzysk KPL: megalityczne, na których obok grobów płaskich występują duże budowle grobowe (grobowce) o konstrukcji kamienno-drewniano-ziemnej, oraz cmentarzyska niemegalityczne, wyłącznie z grobami płaskimi. Istnieją przesłanki, że te ostatnie są młodsze od cmentarzysk megalitycznych i ich pojawienie się należy wiązać z przełomem IV i III tysiąclecia bądź początkami III tysiąclecia p.n.e., a więc późną fazą grupy południowo-wschodniej KPL. Ponadto znane są pojedyncze pochówki w jamach gospodarczych na terenie osad.

Podstawową formą grobowców jest naziemna budowla na planie wysokiego trapezu, o konstrukcji zwykle kamienno-drewniano-ziemnej, zorientowana w przybliżeniu wzdłuż osi E-W (z odchyleniami), z pomieszczeniem w szerszej części wschodniej, za którym znajduje się nakryty nasypem grób centralny, mogący składać się z dwóch usytuowanych równolegle komór grobowych bądź jednego grobu, wtedy najczęściej z pochówkiem podwójnym.

Na obu typach cmentarzysk przeważają groby jamowe z różnego rodzaju konstrukcjami kamiennymi (brukami, obstawami, posiadające formę skrzyń itp.); na cmentarzyskach niemegalitycznych zorientowane wyłącznie E-W (z odchyleniami), na cmentarzyskach megalitycznych o orientacji zarówno E-W (przeważającej), jak i N-S. Poza nimi mogą występować groby jamowe całkowicie pozbawione konstrukcji kamiennych i takie, gdzie tego typu elementy ograniczają się do pojedynczych kamieni, po-

nadto w obrębie konstrukcji megalitycznych mogą występować pochówki złożone bezpośrednio na powierzchni gruntu.

Znane są wyłącznie pochówki szkieletowe, głównie pojedyncze, rzadziej podwójne, sporadycznie potrójne, w pozycji wyprostowanej, na wznak. Wobec części zmarłych stosowane były specyficzne formy pochówku, takie jak układanie na brzuchu, krępowanie zwłok, ćwiartowanie, pochówki wtórne i cząstkowe, które przynajmniej w części możemy interpretować jako tzw. zabiegi antywampiryczne.

Nie stwierdzono istotnych różnic w wyposażeniu grobów między cmentarzyskami megalitycznymi i niemega-

litycznym. Jednocześnie można zaobserwować, że groby płaskie na cmentarzyskach megalitycznych posiadały bogatsze wyposażenie niż groby centralne z grobowców megalitycznych.

Do pochówków w jamach gospodarczych na terenie osad stosowane były te same zasady ułożenia i orientacji zmarłych, jak w wypadku grobów na cmentarzyskach.

Dr Marek Florek
Instytut Archeologii UMCS w Lublinie
Plac Marii Curie-Skłodowskiej 4
PL 20-031 Lublin
e-mail: gflorek@wp.pl

LITERATURA

- Balcer, B.
1967 *Odkrycie szkieletu ludzkiego w jamie 16, w obrębie osady kultury pucharów lejkowatych w Zawichoście, pow. Sandomierz*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 4 (1966–1967), s. 29–33.
- Bargieł, B., Florek, M.
2000 *Pierwszy sezon badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych w Pawłowie, stan. 3, woj. świętokrzyskie*, APS V, s. 25–32.
2003 *Drugi sezon badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych w Pawłowie, stan. 3, pow. Sandomierz*, APS VI, 2001, s. 14–19.
2005 *Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 2001–2003 na cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych w Pawłowie, stan. 3, pow. Sandomierz*, APS VII, s. 20–32.
2006a *Cmentarzysko ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Malicach Kościelnych, pow. Opatów*, [w:] J. Libera, K. Tunia 2006, s. 361–384.
2006b *Cmentarzysko w Pawłowie, pow. Sandomierz na tle innych podobnych stanowisk kultury pucharów lejkowatych*, [w:] J. Libera, K. Tunia 2006, s. 385–400.
- Bargieł, B., Florek, M., Libera, J.
1998 *Drugi sezon badań cmentarzyska neolitycznego w Malicach Kościelnych stan. 1, woj. tarnobrzeskie*, APS III, s. 44–55.
1999 *Trzeci sezon badań wykopaliskowych na stanowisku 1 w Malicach Kościelnych, pow. Opatów, woj. świętokrzyskie*, APS IV, s. 29–37.
- Bargieł, B., et alii
2000 B. Bargieł, M. Florek, J. Libera, A. Zakościelna, *Badania archeologiczne Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Pawłowie i Dąbiu koło Zawichostu (woj. świętokrzyskie) w roku 1999*, „Zeszyty Sandomierskie” VII (nr 11), s. 32.
- Bąbel, J.
1976 *Badania powierzchniowe dorzecza rzeki Kamionki w powiecie opatowskim*, WA XL/4 (1975), s. 531–580.
1998 *Grobowce megalityczne i kurhany w dorzeczu Kamiennej w województwach kieleckim i tarnobrzeskim – zarys problematyki*, Rocznik Muzealny I, Ostrowiec Świętokrzyski, s. 9–30.
2000 *Groby neolityczne ze stanowiska I w Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie*, Rocznik Muzealny III, Ostrowiec Świętokrzyski, s. 11–36.
- Bąbel, J. T.
2006 *Próba rekonstrukcji grobowca megalitycznego ze stanowiska V w Broniszowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski*, [w:] J. Libera, K. Tunia 2006, s. 271–288.
- Duday, H., Kowalewska-Marszałek, H.
2003 *Trumny drewniane w „megalitycznych” komorach grobowych kultury pucharów lejkowatych? Zintegrowane badania antropologiczno-archeologiczne cmentarzyska w Kicharach Nowych (Małopolska)*, APolski XLVIII/1–2, s. 77–108.
- Florek, M.
1994 *Kompleks stanowisk archeologicznych w Dacharzewie*, [w:] Ogólnopolski Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Przewodnik wycieczkowy, Lublin, s. 20–23.
2006a *Cmentarzyska z grobami „niemegalitycznymi” i pochówki w jamach gospodarczych w obrębie osad w grupie południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych (na zachód od Wisły)*, [w:] J. Libera, K. Tunia 2006, s. 407–422.
2006b *Pochówek w jamie gospodarczej z osady ludności kultury pucharów lejkowatych w Gorzyczanach, pow. sandomierski, stanowisko 7*, APS VIII, s. 15–21.
- Florek, M., Libera, J.
1997 *Sprawozdanie z pierwszego sezonu badań na cmenta-*

- rzysku kultury pucharów lejkowatych w Malicach Kościelnych, woj. tarnobrzeskie. APS II, s. 24–30.
- Florek, M., Szeliga, M.
2006 *Badania tzw. kopca I w Święcicy, gm. Obrazów w 2005 roku*, „Zeszyty Sandomierskie” XIII (nr 23), s. 50–52.
- Florek, M., Zakościelna, A.
2006 *Wyniki badań ratowniczych na stanowisku 6 w Złotej, pow. sandomierski, w latach 2002–2004*, APS VIII, s. 41–56.
- Garbacz, K.
2006 *Dwa grobowce z Grzybowa, pow. Staszów na tle zjawiska rozpowszechnienia się idei megalitycznej w grupie południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*, [w:] J. Libera, K. Tunia 2006, s. 307–333.
- Gardawski, A., Miśkiewicz, J.
1959 *Sprawozdanie z badań podjętych w 1957 r. w miejsc. Mierzanowice, pow. Opatów, WA XXV/4 (1958)*, s. 322–338.
- Gąssowski, J.
1969 *Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznej Sandomierszczyzny*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” VI, s. 303–473.
1985 *Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys*, Warszawa.
- Jakimowicz, R.
1920 *Zbiór wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu*, WA V, s. 213–221.
- Jażdżewski, K.
1936 *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*, Poznań.
- Kempisty, E.
1965 *Grób kultury pucharów lejkowatych w Kamieniu Łukawskim, pow. Sandomierz, WA XXXI/2–3*, s. 159–162.
- Kowalewska-Marszałek, H.
2000 *Kontynuacja osadnicza a zmiana kulturowa – na przykładzie badań cmentarzyska w Kicharach Nowych koło Sandomierza*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Kultury archeologiczne a rzeczywistość pradziejowa*, Prace – Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych IV, Warszawa, s. 69–74.
- Kowalewska-Marszałek, H., Duday, H., Pyżuk, M.
2006 *Kichary Nowe: „megalityczne” konstrukcje grobowe w świetle badań archeologicznych i antropologicznych*, [w:] J. Libera, K. Tunia 2006, s. 341–360.
- Krzak, Z.
1961 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych w województwie kieleckim i lubelskim w latach 1954–1959*, SprArch. XIII, s. 29–44.
- 1962 *Sprawozdanie z badań na Wyżynie Opatowskiej w 1960 roku*, SprArch. XIV, s. 31–51.
- 1964 *Przyczynek do znajomości osadnictwa neolitycznego na Wyżynie Opatowskiej*, MS X, s. 121–144.
- Libera, J., Tunia, K. (red.)
2006 *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin-Kraków.
- Libera, J., Zakościelna, A.
2006 *Inwentarze krzemienne z grobów grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*, [w:] J. Libera, K. Tunia 2006, s. 135–169.
- Matraszek, B.
2001 *Sprawozdanie z trzech sezonów badań na wielokulturowym stanowisku w Stryczowicach, gm. Waśniów, woj. świętokrzyskie*, SprArch. 53, s. 273–288.
- Matraszek, B., Sałaciński, S.
2003 *Stryczowickie wzgórze odsłania swoje tajemnice*, „Archeologia Żywa” 1 (24), s. 26–29.
2006 *Grobowce megalityczne w Stryczowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski*, [w:] J. Libera, K. Tunia 2006, s. 235–245.
- Podkowińska, Z.
1950 *Osada neolityczna na górze Gawroniec w Ćmielowie pow. Opatów, WA XVII/2–3*, s. 95–146.
1959 *Stanowiska neolityczne i późniejsze w okolicach wsi Gorzyczany, pow. Sandomierz*, SprArch. VI, s. 11–22.
- Tabaczyńscy, E. i S.
1973 *Cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych w rejonie Sandomierza. Odkrycia 1971 roku*, SprArch. XXV, s. 49–60.
- Tabaczyński, S., Buko, A.
1981 *Sandomierz. Starożytność – wczesne średniowiecze*, Rzeszów.
- Wiślański, T.
1979 *Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych*, [w:] *Prahistoria ziem polskich II*, s. 165–260.
- Wrotek, L.
1962 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 5 w miejscowości Mierzanowice, pow. Opatów*, SprArch. XIV, s. 63–73.
- Zychman-Kozak, W., Szeliga, M.
2005 *Pochówki z cmentarzyska ludności kultury pucharów lejkowatych w Pawłowie, stan. 3, pow. Sandomierz (badania 2001–2003)*, APS VII, s. 33–41.

CEMETERIES OF THE FUNNEL BEAKER CULTURE IN SANDOMIERZ UPLAND.
HISTORY AND STATE OF RESEARCH

SUMMARY

Our present archaeological record of funerary sites of the Funnel Beaker Culture (TRB) from the area of Sandomierz Upland – 38, includes 35 gravefields and 3 inhumations inside storage pits within settlements (Fig. 1). Out of this number, regular excavation was made of 12 cemeteries. Results from this research have been published, even if only in the form of brief reports on the fieldwork, or, as in the case of the recent discoveries at Czyżów Szlachecki and Złota, are at a stage of analysis. The most fully investigated cemetery is probably the one at Malice Kościelne, with an area of *ca* 1 000 m² harbouring two trapeze-shaped megalithic tombs and flat graves close by. Another quite comprehensively investigated is site 3 at Pawłów, where an area of *ca* 1 400 m² was subjected to five seasons of fieldwork. At Stryczowice (*ca* 1 000 m²) investigation was made of the eastern and central sections of three trapeze-shaped tombs and a flat inhumation cemetery nearby. At Broniszowice also, investigation was made only of the eastern and central area of a single large trapeze-shaped megalithic feature containing graves within, found under a so-called 'tumulus A'. Excavation at the cemeteries was less extensive and yielding from 1 (Czyżów Szlachecki) to 7 graves (Dacharzew) occasionally with fragments of accompanying megalithic constructions (eg, Święcica and Czyżów).

Research in the Sandomierz Upland has documented the presence of two classes of TRB cemeteries: megalithic, where next to flat inhumations are found large mortuary structures (tombs) with a stone--earth-timber construction (Fig. 2, 3, 10, 11) and non-megalithic, with flat graves only (Fig. 4, 5). There is some proof that the latter may be of later date than the megalithic cemeteries originating

around the turn of the 3rd millennium BC or early during that millennium, *ie*, are associated with the late phase of the SE Group of TRB. As already mentioned, isolated burials inside storage pits are known from a number of settlements.

The typical form of the tomb is on a plan of a high trapeze, oriented approximately along the E-W axis (Fig. 10), with a chamber in its wider eastern part containing the central grave covered by a mound, either having the form of two burial chambers parallel to each other or a single chamber, in which case it contains a double burial (Fig. 8:1.2).

In both these types of cemeteries the prevailing form of burial are pit graves with various stone structures (pavement, settings, cists, *etc*); in non-megalithic cemeteries they invariably have a roughly E-W orientation, in megalithic cemeteries the orientation is E-W (most cases) or N-S (Fig. 6–9). The dominant form is single inhumation in an extended supine position. Double and, very rarely, triple burials are also noted. Some of the dead were given a different form of burial, *eg*, in a prone position, bound, disarticulated, secondary and fragmentary burials, which suggests some sort of anti-vampiric practices (Fig. 12).

No significant differences were observed in the furnishing of the graves found in the megalithic and non-megalithic cemeteries, but it was observed that the flat graves associated with megalithic tombs had richer inventories than the central burials in the megalithic tombs. The burials inside storage pits within settlements followed the same rules of position and orientation documented in graves in the cemeteries.

thum. A Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr ...”, Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materiały i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArch	– „Sovetskaâ Archeologia” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2008. Wydanie I. Nakład 500 egz.
Druk i oprawa: Zakład Poligraficzny POLIMER, ul. Mieszka I 24, 75-132 Koszalin